

TÕULOOMAKASVATUS

15

4/2012

EESTI TÕULOOMAKASVATUSE LIIT
EMÜ VETERINAARMEDITSIINI JA
LOOMAKASVATUSE INSTITUUT

ISSN 1406-3395

Foto: Erakogu

Aasta põllumehe 2012 nominendid koos Eesti Vabariigi presidendi Toomas Hendrik Ilvese ja korraldajatega

Foto: T. Bulitko

Royal Winter Fair Torontos

Foto: Erakogu

Aasta põllumehe konverentsil

ETKÜ delegatsioon (vasakult Andres Tamm, Vello Kivistik, Aavo Mölder ja Tanel Bulitko) Niagara kosel

Fotod: T. Bulitko

Kanada suurfarm

Väikefarmer annab selgitusi

NR. 4 DETSEMBER 2012

Hea lugeja!

SISUKORD

Loomakasvatus

2 *L. Jürgenson*. Loomakasvatus 2012. a üheksa kuuga

Veised

3 *T. Bulitko*. Piimakarjakasvatus Kanadas

5 *K. Kalamees*. Eesti maakarja tõufarmid 2013. aastaks

Hobused

7 *K. Sepp*. Parimad noorhobused selgusid jõudluskatsetel

9 *K. Sepp*. Hobusekasvatajad seisavad tori hobuse eest

10 *H. Peterson*. Ekspertarvamuse refereering VTA 4. juuni 2012 otsuse kohta

Lambad

12 *K. Vikat*. Lambakasvatajate suvised tegemised

14 *E. Sellis*. Lammaste ühismüügist aastatel 2011–2012

Linnud

15 *M. Piirsalu*. Ülevaade ohustatud eesti vutitõu geneetiliste ressursside säilitamise ja aretuse programmist aastateks 2013–2018

Sead

17 *P. Kütt*. Seakasvatajate seminar Haapsalus

18 *K. Kerner, I. Veermäe, L. Lepasalu, A. Põldvere*. Sigade heaolu – liha kvaliteedi oluline mõjufaktor

Mahetootmine

20 *R. Leming*. Mahelehmade piimajõudlusest

Ohustatud tõud

21 *O. Saveli*. Ohustatud tõugude seminar

Reisikirjad

25 *T. Põlluäär*. Piimakarjakasvatajate reis Malta Vabariiki

28 *R. Pikk mets*. Lihaveisekasvatajate õppereis Tšehhi maale

30 *A. Kirst*. Õppereis Šotimaale – parim koolitus

Kroonika

34 *O. Saveli*. Raivo Külasepp on aasta põllumees

35 *O. Saveli*. Ajakirja Tõuloomakasvatus viisteist aastat

Üks vastuolulisema ilmastikuga aasta hakkab lõppema, mis läheb ajalukku taimekasvatuses hektarisaagi rekorditega, samuti teravilja kogutoodangus. Kahjuks ka koristamata jäänud pindalaga suurte sademete tõttu Põhja- ja Lääne-Eestis. Veisekasvatajad loodavad jõudluskontrollilehmade 8000 kg piimatoodangu ületamist. Teraviljahinna tase takistab seakasvatuse arengut. Selguseta on EL maaelu arengukava toetuste tase aastateks 2014–2020.

Järgmisel, 2013. aastal võime tähistada ainukese üleriigilise ühistegelise süsteemi kahtekümnet tegevusaastat Eestis. Selle aja jooksul on saadud kogemusi, samuti on süvenenud vastastikune arusaamine ja suurenenud kompetentsus. Eks on olnud ka möödalaskmisi. Riigiesindajatel on tekkinud periooditi kummalisi ettepanekuid või ideede toetusi, kuid vaidlustes leidsime kompromissi. Ainult 2002. a läks vaja põllumajandusministri sekkumist.

1990. keskpaigas oli veiste aretusühingutel oht sattuda välisriikide mõjusfääri, võimalik oli isegi äraostmine. Õnneks jõuti kaitsta rahvuslikke aretusühinguid, laienes vaid välisfirmade aretusmaterjali kaubandus. Käes on uus ring, nüüd hobustega, ja hoopis kavalamalt. Välismaalt tulijad on rajanud oma hobuste valduse Eestis, tagataskus Eesti hobuste kasvatajad oma kodumaal või teistes riikides. See seltskond surus EHSis peale oma seisukohti, mida võimaluste piires ka arvestati, kuid nõudjad jäid ikka rahulolematuks. Nüüd tunnustaski VTA nende uue kriitilise (alla 100 sugumäraga) kogumi tõuraamatu pidamise. Tallinna halduskohus tunnistas selle siiski õigustühiseks. Esmakordselt võitis õiglus õiguse üle. Aga VTA on loonud pretседendi, millel on kindlasti järgijaid.

Teise eriskummalise olukorra lõi VTA geneetiliste ressursside büroo EK Seltsile. Eesti maatõu säilitus- ja aretusprogrammi projekti arutelu toimus 21. veebruaril Kurgjal, kus osalesid seltsi juhid, VTA ametnikud, EMÜ ja ETLLi esindajad. Kõik osapooled tegid parandus- ja täiendusettepanekuid, mis konsensususe põhimõttel kirja pandi. Need parandused ja täiendused tehti programmi ning esitati 13. märtsil VTA geneetiliste ressursside büroole ülevaatamiseks. Korduvatele suulistele järelepärimistele vaatamata saabus seisukoht alles 23. oktoobril, kus on esitatud kolmkümmend paranduspunkti koos kümne lisamärkusega. Pärast koos parandamist järgnes novembris järjekordne nõue paarikümne nõudega. Aga pool aastat läks lihtsalt kaotsi.

Aga ikkagi on tähtis, et Tõuloomakasvatus on ilmunud 15 aastat, ja lugejate käes on ajakirja 60. number. Palju õnne!

Olev Saveli

L O O M A K A S V A T U S

Loomakasvatus 2012. a üheksa kuuga

Liina Jürgenson

Loomakasvatusteaduste büroo põllumajandusturu korraldamise osakond põllumajandusministeerium

Statistikaameti (SA) andmete järgi kasvatati käesoleva aasta 30. septembri seisuga veiseid 6500 võrra rohkem kui eelmisel aastal samal ajal (tabel 1). Piimalehmade arv püsis eelmise aasta tasemel, 96 600 piimalehma. Lindude arv on võrreldes eelmise aasta sama perioodiga vähenenud 121 600 linnu ja sigade arv on vähenenud 10 100 sea võrra. Lammaste ja kitsede arv on vähenenud 400 looma võrra.

Tabel 1. Loomade ja lindude arv seisuga 30. september (tuhandetes)

Näitajad	2011	2012	2011/2012	
			+/-	%
Veiste arv	244,2	250,7	6,5	103
sh piimalehmad	96,6	96,6	0,0	100
Sead	383,8	373,7	-10,1	97
Lambad ja kitsed	99,9	99,5	-0,4	100
Linnud	2059	1937,4	-121,6	94

Allikas: SA, PM

PRIA andmetel oli põllumajandusloomade registrisse 2012. aasta 30. septembri seisuga kantud 250 568 veist, sealhulgas 96 984 piimalehma, lisaks 17 499 lihatõugu lehma, 85 567 lammast ja 3911 kitse (tabel 2). Võrreldes eelmise aasta sama perioodiga on veiste koguarv suurenenud 6377 (sh piimalehmade arv 181 ja lihatõugu lehmade arv 2589 looma võrra) ja kitsede arv 487 looma võrra. Lammaste arv on aga 384 võrra vähenenud.

Kõige rohkem piimalehmi (42%) peetakse 300–899-pealistes karjades, kõige rohkem lihatõugu lehmi (21%) 50–99-pealistes karjades, lammastest 59% peetakse 100 või enama loomaga karjas ja 41% kitsedest peetakse 1–9 loomaga karjas.

Kuigi nii liha- kui piimatõugu veiste arv III kvartalis suurenes, jäi piimaveisekasvatatajaid vähemaks ja lihaveisekasvatatajaid tuli juurde. PRIA loomade registri andmetel oli 30. septembri seisuga Eestis 4521 veisekasvatajat (287 veisekasvatajat aastaga vähem). Viimase kolme kuuga on tegevuse lõpetanud 77 piimatõugu lehma kasvatajat, 16 lihatõugu lehmade kasvatajat on juurde tulnud. Lambaid kasvas 30. septembri seisuga 1967 (19 lambakasvatajat kolme kuuga rohkem) ja kitsi 618 (12 kitsekasvatajat kolme kuuga rohkem) põllumajandustootjat.

Tabel 2. Loomade arv maakondades seisuga 2012. aasta 30. september

Maakond	Veised kokku	Piimatõugu lehmad	Lihatõugu lehmad	Lambad	Kitsed
Harju	14 273	4923	1107	6623	216
Hiiu	5055	640	1327	4094	153
I-Viru	6044	2157	538	2202	319
Jõgeva	22 997	10 254	618	1745	63
Järva	29 475	13 706	660	3076	209
Lääne	12 636	3249	2165	4272	321
L-Viru	28 315	11 518	1516	6795	275
Põlva	14 609	6412	519	5735	149
Pärnu	24 829	9958	1675	5529	947
Rapla	18 501	6444	1810	5041	192
Saare	17 902	5501	2375	16 037	338
Tartu	17 364	7678	263	5614	194
Valga	11 761	4206	909	7413	107
Viljandi	18 238	7565	1073	4719	116
Võru	8569	2773	944	6672	312
Kokku	250 568	96 984	17 499	85 567	3911

Allikas: PRIA

Piimatootmine

Piima toodeti SA andmetel 2012. aastal üheksa kuuga 543 500 t, mida on 21 000 t võrra enam kui eelmisel aastal samal perioodil. Lehma kohta lüpsiti 9 kuuga keskmiselt 5555 kg piima, mis on 203 kg enam kui eelmisel aastal samal perioodil.

Piimatööstustele realiseeriti 502 100 t 4% rasva- ja 3,4% valgusisaldusega piima, millest kuulus eliitsorti 61,3%, kõrgemasse sorti 36,7%. Tööstustele realiseeritud piimakogus suurenes eelmise aasta sama perioodiga võrreldes 23 200 t võrra. Kokkuostetud piim moodustas piima kogutoodangust 92%.

Lihatootmine

Majapidamistes tapeti või müüdi lihatöötlemisettevõtetele elusmassis 83 031 t loomi ja linde (tabel 3), mis on eelmise aasta üheksa kuuga võrreldes 3741 t ehk 4% vähem. Vähenes kõikide lihaliikide toodang.

Sealiha toodeti 2012. aastal üheksa kuuga (elusmassis) 50 257 t, mis on 1104 t ehk 2% vähem kui eelmisel aastal samal perioodil. Sealiha osatähtsus liha kogutoodangus oli 60,5%. Lihatootlemisettevõtted ostsid kokku 288 100 siga, kellest saadi 22 900 t liha. Sea lihakeha keskmine mass oli 79 kg.

Tabel 3. Lihatoodang elusmassis 9 kuuga (tonnides)

Näitajad	2011	2012	2011/2012	
			+/-	%
Tapaloomade ja -lindude elusmass	86 772	83 031	-3741	96
sh veised	16 439	14 387	-2052	88
sead	51 361	50 257	-1104	98
lambad ja kitsed	895	879	-16	98
linnud	18 077	17 508	-569	97

Allikas: SA, PM

Pörsaid sündis käesoleval aastal üheksa kuu jooksul 584 600, mis on 6700 pörsast vähem kui eelmisel aastal samal perioodil. Pörsaste sündivus on viimase viia aasta üheksa kuuga esimest korda vähenenud.

Veiseliha. Lihatõugu (sh ristandid) veiste üldarv on pidevalt kasvanud ning PRIA registrisse oli neid 30. septembri seisuga kantud 52 600, mis on 5900 looma ehk 13% enam kui eelmisel aastal samal ajal. SA andmetel sündis 2012. a üheksa kuu jooksul vasikaid 87 500, mis on 3900 võrra rohkem kui möödunud aastal.

Veiseliha toodeti (elusmassis) 14 387 t, mis on 2052 t võrra ehk 12% vähem kui eelmisel aastal samal perioodil. Veiseliha osatähtsus kogu lihatoodangus on langenud 17%ni. Aasta-aastalt väheneb ka liha kokkuost. Lihatootlemisettevõtete poolt kokkuostetud 20 000 veisest saadi 4700 t liha, mis on 500 t vähem kui eelmisel aastal samal perioodil.

Lamba- ja kitseliha toodeti elusmassis 879 t, mis on 16 t võrra ehk 2% vähem kui eelmisel aastal samal perioodil. Lamba- ja kitseliha osatähtsus kogu lihatoodangust on 1,06%. Lammaste ja kitsede kokkuost püsib viimaste aastatega võrreldes samal tasemel. Lambaid ja kitsi osteti kokku 3200 ja neist saadi 59 300 tonni liha. Keskmise rümbamassi oli 19 kg.

Linnuliha toodeti 17 508 t, mis on 569 t ehk 3% vähem kui eelmisel aastal samal perioodil. Linnuliha osatähtsus kogu lihatoodangust oli 21%.

Mune toodeti 133 mln, mis on 7,9 mln muna võrra ehk 5,9% vähem kui eelmisel aastal samal perioodil. See on viimase kolme aasta üheksa kuu võrdluses väikseim munatoodang. Kana kohta saadi 9 kuuga 209 muna, mis on seitse muna enam kui eelmisel aastal samal perioodil.

VEISED

Piimakarjakasvatus Kanadas

Tanel Bulitko

ETKÜ juhatuses esimees

Kanada on üks maailma juhtivaid riike veiste aretuses. Riigis on 12 750 piimafarmi, kus kasvatatakse üle ühe miljoni piimalehma. Keskmiseks karja suuruseks on 77 piimalehma, toodang aastalehma kohta on 9774 kg 3,7% rasva- ja 3,2% valgusisaldusega piima. Jõudluskontrolli all on 75% veistest, kellest 72% on registreeritud tõuraamatus ja 68% on välimiku järgi klassifitseeritud. Kokku töötab piimakarjakasvatuses 215 000 inimest. Piimatootjatest 46% asub Quebeci ja 37% Ontario provintsis. Piimatööstusi või -töötajaid on Kanadas 453, tööd annavad need 22 500 inimesele.

Kanadas moodustab holsteini kari 94%, aretustööd korraldab ühistuline organisatsioon Holstein Canada, kus on 11 000 liiget. Holsteinide aretustööd ehk tõuraamatu pidamist alustati 129 aastat tagasi. Holsteinide organisatsioon toetab lisaks oma peamistele tegevussuundadele piimakarjafarmide tegevusi, osaledes näiteks ka piimahinna kujundamisel, samuti õpetab ja treenib noori piimakarjakasvatusega kohanema. Organisatsioonil on 83 töötajat ja 22 klassifitseerijat.

Multikultuurses Kanadas elab 33 miljonit inimest, st sama palju kui USA California osariigis. Põllumajandus on Kanadas küll tähtis majandusharu, kuid soodsat põllumajandusmaad väga palju ei ole. Metsaga on kaetud

u 50% Kanadast, mis moodustab 10% maailma metsast. Lisaks on territoorium rikkalik veekogude poolest, moodustades 25% maailma veevarudest.

Karju võib jaotada kaheks: väiksemad ehk aretus- ja suuremad ehk kommertskarjad. Konverentsi raames oli võimalus külastada kolme piimafarmi, neist kaks väiksemat on selgelt suunatud kõrgetasemelise aretusmaterjali kasutamisele. Rõhuasetus oli pandud tiptasemel tõuaretusele, mis võimaldab osaleda näitus-konkurssidel ja müüa aretusveiseid. Farmerid neis farmides olid uhked oma aretustöö üle, tutvustasid parimaid lehmapiimade ja välimiku hinnangu järgi kõrgema punktiga hinnatud lehma.

Foto 1. WHFF liikmesriikide nõukogu esimehed ja tegevjuhid (T. Bulitko)

Foto 2. Tüüpiline Kanada farm

(T. Bulitko)

Kanada piimafarmerid saavad u 70–77 Kanada senti (0,55–0,61 €) müüdnud piimaliitri eest. Omahind on olenevalt farmist kuni 37 Kanada senti (0,29 €). Piima omahinna tõusmisel toimub kohe ka lõpptarbijale hinnatõus. See-ega ei jää piima omahinna tõusust kaasnev lisakulu ainult tootjate kanda, vaid jagatakse erinevate sektorite vahel. Investeeringuteks vajalik lisaraha laenatakse pangast, riigipoolset tuge selleks ette nähtud ei ole. Samas takistab tootmise laienemist ka valitsev kvoodisüsteem. Jätkuvalt toetavad väiksemad farmid kvoodi põhimõtet, suuremad pigem sooviksid kvootide kadumist, mis võimaldaks tootmise laiendamist. Hästi ollakse kursis ka USA odava piima sisseveo ohtudest. Kanada piimafarmerid peavad tähtsaks piimahinna stabiilsust, vaid augustist oktoobrini võib esineda mõningast piimahinna tõusu. Oluline on ka see, et piim turustatakse farmerite organisatsiooni kaudu, kes otsustab, millisele tööstusele piima müüakse ning kust tagatakse farmidele parim hind.

Väiksemates farmides, mida külastasime, olid suhteliselt vanatüübilised, lõaspidamisega tööjõumahukamad laudad. Valdav osa töödest tehti oma perega. Tipplehmi peeti kui staare omaette boksid. Mullikahind tavalisele farmist müüdnud kommertsmullikale on u 2200 Kanada dollarit (1740 €). Parimat hinda saadakse äsja poeginud noorlehmade eest. Sageli müüakse ka mittetiineid mullikaid, kusjuures küsimusele, kas soodsaim poleks müüa tiineid mullikaid, vastati, et müüakse aretusmaterjali, mitte elusmassi alusel, kus suurema ja vanema looma eest oodataks kõrgemat hinda. Praaklehma eest saadakse tööstusesse müües 800 Kanada dollarit (630 €). Tööjõule makstav keskmine tunnihinne on 15 Kanada dollarit (11,9 €). Eriline oli lõaspidamisega lautades lehmade puhtus, kusjuures kõik lehmad olid püगतud ning sabad fikseeritud vältimaks võimalikku virtsa pritsimist. Samuti jättis sügava mulje farmerite põhjalikkus oma loomade tundmisel.

Sõrad värgitakse harilikult kaks korda aastas, näituselehmadel sagedamini, iga kolme kuu tagant. Lehmade heaolu tagamiseks olid asemed varustatud rohke saepuru ja põhu allapanuga. Söödeti peamiselt segaratsioonilist sööta, lisaks oli isuäratav lutsernihein lehmadele vabalt kättesaadav. Lutsern, rohusilo, raihein, nisu, oder, kaer, sojauba ja mais olid valdavad söödakomponendid. Peamiselt kasvatasid farmid sööta ise.

Aretustöös eelistatakse Goldwyni poegi ning maailmas tuntud hinnatud pulle. Vähesel määral kasutatakse ka ge-

noomselekttsiooniga testitud noorpulle. Populaarne on ka suguselekteeritud spermaga mullikate tiinestamine. Nii seemendatakse kolm esimest korda kallima suguselekteeritud spermaga, hiljem konkreetsemalt looma mittetiinestumise põhjust uurides üritatakse mullikaid tiinestada tavaspermaga. Tiinestumisindeks on nii seemendusel kui embrüote siirdamisel 1,6.

Karjadel olid toodangud vahemikus 10 000–12 300 kg, kusjuures suurim toodang oli suurimas karjas (270 lehma). Keskmine kasutuskestus lehmadel on neli laktatsioonit. Kuid loomulikult leidis ka arvukalt vanemaid lehmi. Karjad olid väga ühtlased, lehmad olid suured ning väga korraliku udara ja jalgade kvaliteediga. Kommertsfarmis hakatakse mullikaid seemendusgruppi valima juba 12 kuu vanuselt. Ka keskkonnanõuete täitmine oli huvi pakkuv, kus sõnnikuhoidlana oli laguun e suur kaevatud auk ilma kaitsekilet. Eestis oleks see keskkonnanõude rikumine. Lõpitud loomade käitlemine on samuti farmeri enda mure.

Piimafarme külastasime maailma holsteini-friisi föderatsiooni (WHFF) konverentsi raames, mis toimus 4.–9. novembrini Torontos. WHFF-l on liikmeid 44 riigist, millega ollakse maailma suurim veisearetajaid ühendav organisatsioon. Eesti on WHFF liige alates 1992. aastast. Eestit esindas konverentsil viieliikmeline delegatsioon. Konverents oli kahepäevane, külastati ka Kanada suurimat veiste konkurssi Royal Winter Fair.

Üldkoosolekul kinnitati 2008. ja 2012. aasta koosolekute vahelise tegevuse ja aastaaruanne. Kuulati ära eriala töögruppide (tüübi harmoniseerimine, elektroonilise andmevahetuse ja veiste registreerimise) ettepanekud koosolekule. Valiti uus juhatus ja organisatsiooni presidendiks kinnitati Matthew Shaffer Austraaliast. Arutati ka perioodi 2013–2016 tegevusi. Võeti vastu kümme uut liiget. Esile tõsteti ka organisatsiooni uut elektroonilist kodulehekülge, kuhu liikmesriigid aktiivselt saavad olulist infot lisada ning seda ka sealt hankida.

Konverentsil oli kuus sessiooni. Peamised teemad olid seotud genoomselekttsiooni revolutsioonilise tulekuga veiste aretusse ja selle mõjust tuleviku aretustöö kujundamisel. Samuti oli ettekannete hulgas tähtsal kohal veiste taastootmist parandavate uute tehnoloogiate tutvustamine ja selle praktiline mõju. Lehmade heaolu ja tervist käsitletavates ettekannetes oli põhitähelepanuks lehmade jäsemete haigused, paratuberkuloosi ning geneetiliste haiguste esinemine ja nende vältimine. Tutvustati ka lehmapiimast erinevate tervise ja sigivusnäitajate testimist. Teaduslik-praktilised olid ettekanded piimas esinevate kasulike ainete (hea rasv, CLA, oomega-3) mõjust inimese organismile. Huvitav oli ettekanne ka farmi- ja lüpsitehnoloogiate (karja juhtimisprogrammid) mõjust farmi igapäevase töö korraldamisel. Tulevikku suunatud ettekannetes käsitleti põlvkondade vahetusega seonduvat põllumajanduses ning noorte kaasamist ja neile ettevõtete üleandmist. Järgmine maailma holsteini aretajate kokkusaamine toimub 2016. aastal Argentiinas.

Pikem ülevaade konverentsist avaldatakse ajakirja Tõuloomakasvatus järgmises numbris.

Eesti maakarja tõufarmid 2013. aastaks

Pm-mag Käde Kalamees
EK Selts

Eesti maakarja tõufarmide hindamine toimus 2012. aasta augustikuust kuni novembri keskpaigani. Erinevates hindamiskomisjonides olid esindatud kõik EK Seltsi juhatuse liikmed: Monika Jõemaa, Ants Aaman, Liia Sooäär, Merja Magnus ja Lorette Kald. Tõufarmiks tunnustati 20 majapidamist, kusjuures aluseks võeti eelmise aasta (2011. a) piimajõudlus. Kahjuks on tõufarme vähem kui eelmisel aastal, põhjuseks põhiliselt see, et karjas polnud enam nelja maatõugu lehma. Üks maakarja pidaja lõpetas loomade pidamise tervislikel põhjustel ja üks lõpetas jõudluskontrolli tegemise. Suurim maatõugu farm Hiiu maal (72 aastalehma) langes tõufarmide nimistust välja madala toodangutaseme tõttu.

Rõõmustab, et ka 2011. aastal ületas tõufarmide keskmine toodang 5000 kg: 252 aastalehma keskmine toodang oli 5182 kg piima, milles 4,53% rasva ja 3,43% valku, rasva- ja valgutoodang 413 kg (tabel 1). Need tulemused näitavad, et maakarjal on potentsiaali ja tulevikku. Suurema toodangu saamist takistab ohustatud tõu toetuse kohustus, et karjas peab olema viie aasta jooksul sama arv maakarja tõuraamatu veiseid. Seetõttu hoitakse ka ahtraid või väiksema toodanguga lehma kauem karjas, mis omakorda vähendab kogu karja keskmist toodangut. Samuti tuleks mõneski karjas tublisti parandada söetmistingimusi.

Ohustatud tõu piimatoodang üle 6000 kg on väga hea näitaja. TÜ Mereranna POÜ maakarja aretajate pikaajalise teadliku tõuaretustöö ja söetmistingimuste parandamise tagajärjel on saavutatud maakarja keskmiseks piimatoodanguks juba 6840 kg, eelmise aastaga võrreldes +363 kg. Karjas on palju silmapaistva toodanguga maatõugu lehma. Näiteks Sirgu-kari EK 4115755B (sünd 30.11.2002, i Vako EK 214, ei Jere EK 181) on lüpsnud 4. laktatsioonil 9598 kg piima ja 6. laktatsioonil 9566 kg, suurim päevalüps on 42,1 kg piima. Sirgult oleme saanud aretuspulli Virvak EK 262. Lisaks väga suurele toodangule on Sirgu välimik väga hea, mida kinnitas 2006. a Saarte vissi konkursi kolmas koht.

Foto 1. Eesti maatõu aretajad koos ETLi presidendi Olev Saveliga oktoobriseminaril
(M. Kalamees)

Mereranna POÜ maakarja rekordtoodang kuulub Nunnu-karjale EK6281885A (sünd 11.01.2005, i Jerti EK 198, ei Poikkeus EK 209), kes lüpsis neljandal laktatsioonil 9760 kg piima, suurim päevatoodang 37,7 kg. Juba esimesel laktatsioonil lüpsis Papu-kari EK 9773943B (sünd 22.10.2008, i Virvak EK 262, ei Akkum EK 235) 8552 kg piima, suurem päevalüps oli 31,9 kg. Üle 8000 kg tootnud maatõugu lehma on selles karjas veel kuus (Sulla-, Supsi-, Toome-, Kena-, Tolli-, Okka-kari) ja üle 7000 kg lüpsvaid lehma seitse (Osmu-, Olli-, Panni-, Oole-, Suisu-, Tibu- ja Pupe-kari). EK seltsi rändhõbekarikas parima maatõugu karja aretajale kuulub 2010. ja 2011. a tulemuste põhjal TÜ Mereranna POÜ-le.

Liia Sooäär on oma maakarja toodangu- ja aretustaset tõstnud aasta-aastalt, toodangutõus 2011. a oli +271 kg. Liia on müünud oma parimate lehmade pullvasikaid mitmetesse majapidamistesse. Samuti on Liia Sooäär igaaastane Saarte näitusel osaleja oma maakarja lehmadega, kes on korduvalt saanud maatõu vissi tiitleid. EK seltsi rändkarikas kuulus 2009. a tulemuste eest Liia Sooäärele.

Milvi Reinemi Koordi talu ja Sirje Treumuthi Metsapere maakari on suurenenud alates EK Seltsi taasasutamisest alates, sest eeskätt on suurenenud maakarja lehmade arv. Milvi Reinemi lehmade piimatoodang jäi tagasihoidlikuks (vähenes 2011. a -382kg), mis oli seotud söödarumise probleemidega.

Tabel 1. Eesti maatõu suuremad tõufarmid (> 20 lehma) 2013. a

Karja omanik	Lehmi	Aasta lehma	Lehma kohta				Mulje karjast	Kokku punkte	Klass	
			piima kg	rasva %	valku %	rasva kg				valku kg
1. TÜ Mereranna PÜ	35	34	6840	4,35	3,37	298	231	9,5	127,3	eliit
*	34	31	6477	4,41	3,38	286	219			
2. Uustla talu, L. Sooäär	23	22	5427	4,42	3,49	240	189	10,0	113,5	eliit
*	21	21	5156	4,73	3,61	244	186			
3. Metsapere farm, S. Treumuth	61	60	5544	4,61	3,44	255	191	8,5	94,8	I
*	60	44	5089	4,52	3,38	230	172			
4. Koordi talu, M. Reinem	29	26	3991	4,51	3,31	180	132	8,5	75,4	II
*	25	28	4373	4,54	3,36	198	147			

* piimajõudlus 2010. a

Tabel 2. Eesti maatõugu tõufarmid (4–19 lehma) 2013. a

Karja omanik	Lehmi	Aasta-lehmi	Lehma kohta					Mulje karjast	Kokku punkte	Klass
			piima kg	rasva %	valku %	rasva kg	valku kg			
1. Lau-Raja talu, T. Muulmann	5	3	7305	4,7	3,59	344	263	9,0	124,2	eliit
*	4	2	6352	4,98	3,45	306	219			
2. Eerika Farm OÜ	5	5	5922	4,76	3,79	282	225	8,0	122,5	eliit
*	5	6	4919	4,93	3,75	242	185			
3. Palu talu, J. Simovart	13	13	6466	4,4	3,4	285	220	9,8	118,5	eliit
*	13	11	6201	4,39	3,47	272	215			
4. Massiaru POÜ	4	5	5832	4,51	3,46	263	202	10,0	106,3	eliit
*	6	4	7027	4,20	3,35	295	236			
5. Andressaare talu, E. Lohu	5	4	4440	5,09	3,63	226	161	10,0	104,2	eliit
*	4	3	3408	5,08	3,58	173	122			
6. Rätsepa talu, A. Aaman	6	5	5300	4,74	3,43	251	182	9,0	102,4	eliit
*	6	5	4922	4,71	3,51	232	173			
7. C. R. Jakobsoni talumuseum	4	4	4431	4,62	3,35	205	148	10,0	98,3	I
*	4	5	4204	4,48	3,44	189	145			
8. Pajumäe talu, A. Veidenberg	4	5	4588	4,47	3,39	205	156	9,0	94,8	I
*	4	6	4173	4,57	3,41	191	142			
9. Aedevahe talu, I. Gošovski	9	10	4714	4,22	3,47	199	163	8,0	94,6	I
*	10	7	5529	4,02	3,35	222	185			
10. Pahkla Camphilli küla farm	15	14	4183	4,71	3,49	197	146	8,5	82,3	I
*	14	11	4529	4,63	3,39	210	153			
11. Sepa talu, A. Väkräm	4	5	4619	4,65	3,52	215	163	8,5	82,3	I
*	4	5	4164	4,47	3,30	186	138	8,5		
12. Otsa talu, R. Parts	10	9	3874	4,72	3,42	183	133	8,8	80,9	I
*	9	9	3708	4,78	3,55	177	132			
13. Niidi talu, A. Niit	4	6	3391	4,72	3,47	160	118	8,5	80,0	I
*	5	5	4536	4,43	3,29	201	149			
14. Riido talu, J. Kiider	17	11	3892	4,55	3,45	177	134	9,5	75,9	II
*	10	11	4708	4,64	3,46	218	163			
15. Saidafarm AS	7	7	4072	4,49	3,27	183	133	8,0	75,8	II
*	8	6	3643	4,55	3,27	166	119			
16. Aua talu, M. Niine	4	4	3119	4,23	3,55	132	111	9,0	73,3	II
*	4	4	4213	3,72	3,37	157	142			
Tõufarmide (20) keskmine 2011. a	261	252	5182	4,53	3,43	235	178			
Maatõu keskmine 2011. a	501	493	4461	4,56	3,42	203	153			
Tõufarmide (27) keskmine 2010. a	342	317	5488	4,55	3,37	250	185			
Maatõu keskmine 2010. a	480	461	4850	4,55	3,38	221	164			

* 2010. a toodanguandmed

Eesti maakarja 4–19 lehmaga tõufarme on kuusteist, liidrikoht kuulub Toomas Muulmani Lau-Raja talule Raplamaal. Praegu on karjas viis maatõugu lehma ja noorkari. Juba 2003. aastal saadi sellest talust aretuspull Akkum EK 235. Keskmine piimatoodang oli 2011. a nimetamisväärselt suur, 7305 kg (+953 kg) lehma kohta.

Maaülikooli Märja katsefarmi lehmad on pärit Vahe-nurmede farmist. Maatõu keskmine toodang katselauda tingimustes näitab, et lisaks heale piimatoodangule

(5922 kg) on piima koostis samuti hea, rasvasisaldus 4,76% ja valgusisaldus 3,79%. Piimatoodangu languse 2010. a tingis nõue hoida kindlat arvu lehma karjas ja seetõttu vähendas mõne lehma pikk kinnisperiood keskmist toodangut. „Süüdlaseks„ tuleb selles osas pidada Heidit, maakarja vissi 2009. Kaunist lehma hoiti kaua ahtrana ja ta saavutas maakarja vissi 2011 tiitli.

Perekond Simovarti 13-lehmalise eliitklassi tõufarmi toodang 6466 kg on saavutatud pikaajalise järjekindla ja

teadliku aretustöö tulemusena. Nende edukat maakarja aretustööd tunnustas 2011. aastal põllumajandusministerium hõbedase teenetemärgiga. Sellel aastal esitas EK Selts Jüri Simovarti aasta põllumehe kandidaadiks. Edukalt kandideeris ta rahvahääletusel, veel 4. novembril oli internetis esikohal, aga viimasel päeval tuli napp kaotus Kalev Nurgale.

Massiaru POÜ karjas lüpsab maatõu üks rekordlehmadest Lillik juba 6. laktatsioonil ja seda uue maatõu rekordi graafikus. Kui 5. laktatsiooni lõpetas Lillik 10 393 kg-se piimatoodanguga, siis oktoobrikuu kontroll-lüpsi põhjal on Lillik lüpsnud 302 päevaga 10 869 kg piima, milles 4,54% rasva ja 3,49% valku. Ühtlaselt suured kontroll-lüpsid on laktatsiooni jooksul küündinud 42 kg-ni. Lillikul on sündinud seitse pullikut. Läänud aastal varuti Lilliku pojalt Otitõlpo EK 303 spermat Meelis Niine talust. Viimasel poegimisel 25.12.2011 sündinud Virvapo parandab Silver Visnapuu maatõu karja Võrumaal. Massiaru POÜ loomakasvatustjuht Piret Alfhthan ootab pikisilmi, et ehk järgmisel korral sünnib lehmik oma karja täienduseks. Lillik on jäädvustatud EK Seltsi meenena (tema pilt pandi külmkapi magnetile).

Maakarja veiste arvu on järsult suurendanud Ilse Gošovski ja põhiliseks argumendiks on, et maakari on tervem ja vastupidavam haigustele. See oli ka põhjuseks, et Ilse Gošovski ostis oktoobris lisaks oma maatõu üheksale lehmale Taimi Vahenurmelt 42 maatõugu veist. EK Seltsi

juhatus on selle üle väga tänulik, sest päästetud sai hea aretusväärtusega arvukas maatõu kari.

EK Seltsi juhatuse liikme Ants Aamani maakarja toodang suureneb jõudsalt ja kindlasti tuleb lisa, kui poegivad oma karjas sündinud maakarja lehmad.

Kui võrrelda 2010. ja 2011. a toodangunäitajaid, tõdeme, et kõikides maatõu farmides ei ole piimatoodang suurenenud. Põhjuseid on mitmeid, kas on karja tabanud nakkushaigus või hoitakse ohustatud tõu nõude täitmiseks (arv peab olema viis aastat üks ja sama) karjas ka selliseid lehmi, keda peaks tavatingimustes praakima. Selline lehmade arvu hoidmine annab tunda just väikestes karjades. Maakarja keskmise toodangu tagasiminekuale tegi karuteene Hiiumaa OÜ Kutaare karja 72 lehma peaaegu olematu toodang. Kuid siiski kahekümnest tõufarmist kolmeteistkümmel oli 2011. a piimatoodangu tõus. Suurim tõus (+1032 kg) oli Merja Magnuse ja Enno Lohu Andressaare talus. 2011. a varuti Näk-Näpilt EK 304 spermat.

Teine aretuspullikasvatustaja oli Meelis Niine, kelle Aua talus kasvatati üles Massiaru POÜst ostetud Otitõlpo EK 303. Temalt varuti spermat 2011. a ja nüüd loovutab Meelis Niine väärtusliku pulli Ilse Gošovskile.

Kõik maakarja tõufarmid on teinud tänuväärset tööd nii maakarja säilitamisel kui ka aretamisel. Tänu nende tööle on meil võimalik valida aretuseks parimaid pulle.

H O B U S E D

Parimad noorhobused selgusid jõudluskatsetel

Krista Sepp
EHSi tegevdirektor

Noorhobuste jõudluskatsetel hinnati kahe- ja kolmeaastasi tõuhobuseid ning võrreldi eakaaslastega ja selgitati jõudlusvõimelt paremaid. Silmapaistvalt heade tunnustega noortäku esitatakse tunnustamiseks. Prioriteediks on ohustatud tõud, põlistõu eesti hobuse ning eesti raskeveohobuse ja tori hobuse genofondi säilitamine, kaasates laiemalt noorhobuseid aretusse. 2012. aasta märksõnaks on lai osavõtjate ring, neid oli üle Eesti. Eesti ja raskeveohobuste päeval olid hobused Soomest ning trakeenide ja araabia hobuste konkurentsis olid imporditud hobused.

Eesti raskeveohobuste päev toimus 4. augustil Perilas Lendermäe talus Leaderi programmi toel. XVIII konkursil hinnati nelja noortäku, viit noormära, kokku esitleti kuutteist hobust. Hindamiskomisjoni kuulusid Eesti maaülikooli professor Haldja Viinalass ja emeriitprofessor Olev Saveli ning EHSi aretustöö juhataja Andres Kallaste.

Parima noortäku tiitli võitnud **Välk** (sünd 2009) on Valleri 2188 ER poeg, kõrgema auhinna pälvinud noortäku aretaja on Andres Supp ja omanik Kristi Mikola Kohi-

la vallast Raplamaalt. Kahest esitatud Naksur 2137 ER järglasest sai kõrgema hinnangu täkk Neff, kes esindab Andres Suppi ligi 80-pealist eesti raskeveohobuste kasvandust.

Parima eesti raskeveohobuse noormära **Vanella** aretaja on Linda Leemets Suure-Jaani vallast Viljandimaalt. Kõrgema auhinna vääriline mära on sündinud 2010. aastal ja on ainus eesti raskeveo tõugu täku Valmeti 2186 ER Eestis olev järglane. Vanella paistis silma nii suurejoonelise tõutuübiga (turjakõrgus 169 cm) kui ka väga hea liikumisega. Noormärade konkurentsis sai I auhinna Kuninga 2184 ER kaks tütart: Viktoria Kaasiku aretatud ning Jaan Nahkule kuuluv Kuninganna ja Kuusalu vallas Harjumaal Aaviku talus kasvatatud Kimmi.

Parimaks 2012. a eesti raskeveo tõugu täkuks tunnistas hindamiskomisjon Aaviku Talu Halduse OÜ täku **Ettori 2193 ER** (sünd 2003, i Emiir 2175 ER, aretaja Rene Tarum) ja parim eesti raskeveo tõugu mära on **Ebora** (sünd 2006, i Ekstron 2179 ER), karika võttis vastu Evely Lutterus, kellele kuulub Ande Arula aretatud mära.

Eesti hobuse tõugu noorhobuste üleriigilised jõudluskatsed toimusid 11. augustil Saaremaal Karujärve ääres. Komisjon, koosseisus Andres Kallaste, Aili Ige ja Reedik Kivisoo, hindas kaheksateistkümmet noorhobust, neist

Foto 1. Parim eesti raskeveo tõugu noortäkk Väk, aretaja Andres Supp, omanikud Kristi ja Kristjan Mikola (pildidil)
(K. Sepp)

Foto 3. Ennu Tšernjavski, parim eesti raskeveo tõugu täkk Ettor ja Katre Ong, Perilas eesti raskeveohobuste päeval
(K. Sepp)

kümme noortäkk. Esmakordselt pälvis eesti tõugu täku Rotseri 742 E poeg **Ruts** parima noortäku tiitli. Rutsi aretaja on Temmo Toll Laimjala vallast Saaremaalt. Noortäkkudest pooltel hinnati väga heaks tüüpi, silmapaistvalt hea oli RK Marjamaale kuuluva täku Raal (i Rannik 747 E) traav ning Ene Kurrikoffile kuuluva täku Timberi hüpe, mõlemad tunnused pälvisid 8,5 punkti. Parima eesti tõugu ja kõrgema auhinnaga tunnustatud noormära **Ranne** aretaja on Pihla hobusekasvandus, mära isa on Rannik 747 E. Võrdväärset konkureerisid parima mära tiitlile Voore Tallide aretatud Voore Adella (i Apollo 778 E), Sirje Viljamaa aretatud Rosaura (i Ralf 842 E), Pihla HK Roseda (i Rannik 747 E) ja Maarika Vahteri aretatud ning OÜ-le Key kuuluv Tiivi (i Topper 596 E).

Tori tõugu noorhobuseid hinnati traditsiooniliselt Tori hobusekasvanduses 20. augustil üleriigilistel jõudluskatsetel. Hindamiskomisjoni kuulusid EMÜ emeritprofessor Olev Saveli, EHSi aretustöö juhataja Andres Kallaste, tõukomisjoni liige Sirlu Veinberg ja karikasarja „Tori hobune“ koolisõidu hindaja Kaie Kangur. Tori universaalse suuna kaheaastaste märade esitlus ja hindamine oli väga huvipakkuv, ringis olid võrdväärsetena täkkude Hipolit 13 715 T, Aachen 13 739 T, Albion 13 627 T ja Heldas 13 717 T tütreid. Päeva parima hinnangu kehaehituse eest (8,5 punkti) sai Rein Haggi aretatud mära Albriina, kuid seitsme hinnatava tunnuse alusel kandideerisid võrdväärsetena parima tori tõugu universaalsuuna noor-

mära tiitlile võrdväärset kaks täku Aachen järglast, Maie Kuke aretusest Amida ja Jüri Patuse hobusekasvandusest Abbate. Parimaks tori tõugu (universaalne suund) noormäraks tunnistati **Amida**. Parimaks tori tõugu (universaalne suund) noortäkuks tunnistati Rannaküla Tall OÜ aretusest tori täku Hertsog 12 521 T järglane **Hofman**, omanik Heidi Reidla.

Aretussuuna parimad noortäkkud olid jõudluskatsetel Pärnumaalt Andres Kallaste hobusekasvandusest, Läänemaalt Topi talust Andres Vaani hobusekasvandusest ja Järvamaalt Tiit Talve hobusekasvandusest. Ühtlase taseme juures hinnati üldmuljelt kõrgemalt täku Casanova 13 581 T järglasi Championi (Topi Mõis OÜ) ja Casadori. Parima tori noortäku tiitel kuulub Andres Kallaste aretatud täkule **Casador**. Aretussuuna kaheaastastest märadest oli parim OÜ Topi Mõisale kuuluv **Abruka**, i Aachen 13 739 T. Abruka vabahüppeid hinnati kaheaastaste hobuste seas kõrgeimalt, 8,5 punktiga.

Araabia hobuste päev toimus 8. septembril Säreveres, kus hindajaks oli Tomasz Tarczynski Poolast. Hindaja on rahvusvahelise kogemusega ning tal on 50-pealine araabia hobuste kasvandus Varssavi lähistel.

Noormärade grupis hindas Tomasz Tarczynski Ines Beilmanni Austrias sündinud araabia täisverelist mära **Vandah el Aryes**’t eriti kõrgelt. Silmapaistvalt hea araabia hobuse tüüp, hea pea ja kaelaga kolmeaastane mära kannab tiitlit parim araabia noormära 2012. Kõige ele-

Foto 2. Eesti hobune Radon Pihla hobusekasvandusest üleriigilistel jõudluskatsetel
(K. Sepp)

Foto 4. Parim tori tõu universaalsuuna noormära 2012 Amida, aretaja ja omanik Maie Kukk
(K. Sepp)

Foto 5. Parim kolmeaastane tori mära (TA) Vembu, aretaja Kristjan Hein ja omanik Linda Leemets (K. Sepp)

Foto 7. Parim kolmeaastane trakeeni mära Wannabe, aretaja ja omanik Jüri Patune (K. Sepp)

Foto 6. Parim araabia hobune 2012 mära Virginia, aretaja Kalju Künnapu, omanik Maie Kukk (vasakul) (K. Sepp)

Foto 8. Parim kolmeaastane trakeeni tõugu täkk Piaster, aretaja ja omanik Heimtali hobusekasvandus (K. Sepp)

gantsem noortäkk on Lilian Schönbergile kuuluv ning Astra Nilki aretatud täkk **Jasim el Awrah**. Araabia hobuste päeval valiti **parim araabia hobune 2012**, selle tiitli pälvis Kalju Künnapu aretatud mära **Virginia**, omanik Maie Kukk.

Üleriigilised **trakeeni tõugu noorhobuste jõudluskatsed** toimusid 30. septembril Heimtalis, kus hindamiseks esitati 16 kahe- ja kolmeaastast noorhobust. Hindamiskomisjonis olid Ramune Jasiene Leedust, Andres Kallaste ja Mirje Särev. Mitme järglasega olid esindatud täkud Moorion, Essen ja Alziir, lisaks Eestis sündinud trakeenidele oli täkkude seas Saksamaal sündinud täkk. Imporditud täku Holey Hiram isa on Hirtentanz ning võrreldes teiste noortäkkudega hinnati liikumist noortäku tugevamaks küljeks. Parimaks nooreks kaheaastaseks trakeeni täkuks

tunnistati Heimtali hobusekasvanduse **Polyfon** ja kolmeaastaste konkurentsisis **Piaster**. Parima trakeeni noormära **Preciosa** aretaja on Merle Köidi. Preciosa sai sammus ja traavis väga kõrge hinnangu, samm 9 punkti ja traav 8 punkti, ning huviga ootame tema tulemusi spordis või aretusmära. Jüri Patuse aretusest esitatud kolmeaastane Katerise tütar **Wannabe**, kes paistis silma elegantse tõutüübiga ning vabahüppe tehnikaga, sai parima kolmeaastase trakeeni mära tiitli.

Jõudluskatsete konkursile ja hobuste jõudluskatsetele tõmmati joon alla 13. oktoobril Heimtali hobusekasvanduses toimunud võõratsaniku testiga ning vabahüpetega. Noorhobuseid testisid Ivo Ots ja Maiken Lepiste. Jõudluskatsete protokollid on avaldatud Eesti Hobusekasvatajate Seltsi kodulehel <http://www.ehs.ee>, jõudluskatsed.

Hobusekasvatajad seisavad tori hobuse eest

Krista Sepp
EHSi tegevdirektor

Tallinna halduskohus arutas 10. oktoobril Eesti Hobusekasvatajate Seltsi (EHS) kaebust ja tegi 1. novembril otsuse, mis tühistas Veterinaar- ja Toiduameti 04.06.2012 otsuse nr 208, millega tunnustati MTÜ Vana-Tori Hobuse Ühingut (VTHÜ) tori tõugu hobuste vana-tori suuna tõu-

raamatu pidajana ning tori tõugu hobuste vana-tori suuna jõudluskontrolli läbiviijana. Kohus oli seisukohal, et kui tunnustamist taotleva aretusühingu programm ei ole juba tunnustamismenetluses kooskõlas originaaltõuraamatu pidaja (EHS) poolt sätestatud põhimõtetega, on rikutud originaaltõuraamatu pidaja õigusi. Kui tunnustatav programm lubab juba eelduslikult tegevust, mis ei ole origi-

naaltõuraamatu pidaja põhimõtetelega kooskõlas, siis tuleb keelduda isiku tunnustamisest.

Eesti Hobusekasvatavate Selts peab Tallinna halduskohtu otsust oluliseks selgitamiseks tori tõu ühtsust ning originaaltõuraamatu pidaja õigusi tõu aretuses ja tori hobuse kui ohustatud tõu genofondi säilitamist. EHSi esindaja vandeadvokaadi Allar Jõksi sõnul kinnitas halduskohus oma otsusega, et ei aktsepteeri halduspraktikat, kus asjast huvitatud isikud jäetakse teadlikult haldusmenetlusse kaasamata.

Eksisteerib ainult üks ja ainus tori tõugu hobune ning ei ole olemas nn vana-tori tõugu või mis tahes muude nimetustega tori tõugu hobuseid. Tõu nimetusele ühe omadussõna lisamine või olemasoleva tõu ümbernimetamine vana-tori hobuseks ei tähenda veel seda, et tegemist oleks ka sisuliselt uue suuna või tõuga, kelle kohta on vajalik uue tõuraamatu pidamine. Tori hobuste populatsioon on juba praegu nii väikesearvuline, et kui seda jagada kahe aretusseltsi tõuraamatu vahel, mõjub see tõule kindlasti hävitavalt. Tegelikult on tori hobune algusest saadik aretatud hobune, mitte aborigeenne tõug. Tori hobune on erinevatest komponenttõugudest ristatud tõug, mida on aastate jooksul parandatud vastavalt kasutusfunktsioonile. Samal ajal on tori hobust hoitud sarnasena algselt aretatuga. Teisisõnu on tori hobune kindlate tunnuste,

Foto 1. Parim tori tõu universaalsuuna noortäkk 2012 Hofman, aretaja Rannaküla Tall OÜ, omanik Heidi Reidla (K. Sepp)

omaduste ja pärilikkusega hobune. Seega võtta hobuse aretusperioodist mingi ajalooline periood ja väita, et nõukogude ajal aretatud tori hobune on puhasaretatud ning ainuõige tori hobune, on eksitav ja populistlik. Eesti Hobusekasvatavate Selts tänab kõiki toetajaid.

Veterinaar- ja Toiduamet peatas kuus päeva enne kohtuistungit 4. oktoobril Eesti Hobusekasvatavate Seltsi tunnustuse tori hobuste tõuraamatu pidajana ja tori tõu (universaalne suund) kui ohustatud tõu säilitajana (VTA peadirektori otsus nr 337) seoses kaebusega VTA otsuse nr 208 kohta. Tunnustamise otsuse kehtivus taastatakse pärast nõuetekohaselt vormistatud ja seadusega kooskõlas oleva tori tõugu hobuste aretusprogrammi ja tori tõu (universaalne suund) säilitusprogrammi esitamist. 31. oktoobril VTA-le esitatud programmid ei olnud nõuetekohased. Koostöö VTAga jätkub. Eesti Hobusekasvatavate Selts esitas vaide, sest tunnustamise peatamiseks puudus seaduslik alus.

Eesti Hobusekasvatavate Seltsi juhatus kogunes 14. novembril Tartus ning võttis teadmiseks EHSi presidendi Hillar Kaldi avalduse Eesti Hobusekasvatavate Seltsi presidendi kohalt tagasiastumiseks.

Ekspertarvamuse refereering VTA 4. juuni 2012 otsuse kohta

Pm-knd Heldur Peterson

Tänapäeva demokraatlikus ühiskonnas on loomulik vähemuse allumine enamuse huvidele. Samal ajal peab arvamuste ja seisukohtade mitmekesisus võimaldama ka vähemusel liikuda omas suunas, kuid teatud piirini. Praegusel juhul seab kümneid kordi väiksem nn vana-tori ohtu seniste tori tõugu hobusearetajate ühenduse pikaajalise täiuslikkuse ja kahjustab nende erialaseid ja juriidilisi huve. Vana-tori aretusprogrammis on mindud EHSi tori tõugu aretusprogrammi väärtõlgendustele.

Tori hobuse kasvatavates tekitab hämmingut, kuidas sellises ülesehituses ja sõnastuses MTÜ Vana-Tori Hobuse Ühingu koostatud aretusprogramm VTA poolt aktsepteeriti. Vana-tori taotlusprogrammi analüüs ei ole iseenesest enam kui üliõpilase näpuharjutuslik kursusetöö. Selle detailsem analüüs ja möödalaskmiste kirjeldus haaraks mitmekümneid lehekülgi. Lühidalt oleks olulisim järgmine.

1. Eesti Hobusekasvatavate Seltsil (EHS) on õigus nõuda Veterinaar- ja Toiduameti (VTA) peadirektori 04.06.2012 otsuse nr 208 tühistamist, sest MTÜ Vana-Tori Hobuse Ühingu (VTHÜ) tunnustamine rikub EHSi tori haruseltsi liikmete õigusi ja piirab nende vabadust ning tekitab kõlvatut konkurentsi. VTA vastav otsus ei ole sisu poolest õiguspärane ja rikub EHSi vastavaid õigusi, välistades osaliselt õiguste kasutamise ja seab seaduses õiguse kasutamisele täiendavaid tingimusi ning raskendab seeläbi oluliselt õiguste kasutamist.

1.1. VTHÜ ei ole võimeline täitma VTA peadirektori 06.08.2009 välja antud käskkirja nr 105 punktis 4 esitatud nõudmist, mille järgi hobuslaste tõuraamatu või selle osa pidamisel tõu kohta, mille originaaltõuraamatut juba peetakse Euroopa Liidu liikmesriigis, peab tagama originaaltõuraamatut pidava organisatsiooni sätestatud põhimõtete täitmise. Vastavalt põllumajandusloomade aretuse seaduse paragrahvile 2 lõige 2 peab tõul olema nimi ja lõike 3

järgi on ohustatud tõugude loetellu kantav põllumajanduslooma tõug ajalooliselt Eesti päritolu.

1.2. Uus asundustalude laine paljulapselistele peredele ja soomaadele tuli päevakorda 1930. teisel poolel, kui vajati veelgi juurde tori hobusele sobivaid sugulastõugude täkke. Norfolk-roadstere ei olnud saada ja 1936. a lõpus otsustati Mihkel Ilmjärve ettepanekul tuua Prantsusmaalt viis postjee-bretooni täkku, kellest 1940-ndatel sündis kuues sellesuunaline liinialustaja täkk. Täkkude impordi üle oli tollases ajakirjanduses palju vaidlusi. Seda ei kiitnud heaks Tartu ülikooli loomaarstiteaduskonna prof Karl Taagepera ega ka mitmed juhtivad talupidajad-tori hobusearetajad, sest selline aretus viiks tori hobuse endisest sitkemast loiumaks, külmaverelisemaks ja konstitutsioonilt kohevamaks hobuseks. Postjee-bretooni täkkude tegelik mõju tori märade põhipopulatsioonile ilmnes aga alles pärast sõda: tori hobune muutus üsna sarnaseks eesti raskevehobusega.

1.3. Saksamaalt siia asunud Ute Wohlrab kogus enda talu kuuridesse aastaringsele väljaspidamisele mõned vanemad ja mõnel juhul teiste poolt aretustöös väljapraagitud, põhiliselt 1950. aastate postjee-bretooni põlvnemisega märad, pidades neid tõelisteks tori tõu alustajateks või ainuesindajateks. Selle tegevuse ümber on olnud viimastel aastatel infomüra, mis on jõudnud ka negatiivsel kujul välismaale. Tori tõu ajalugu on aga tunduvalt pikem.

1.4. Aretustöö peab olema terviktegevus. Seega jääb arusaamatuks VTA tunnustus ühe tõu jagamisel mitme organisatsiooni vahel. Selline otsus viib vastutuse ja sellealaste kohustuste laialivalgumisele ning sama tõunimetuse kasutamisel heidab isegi varju põhiaretussuundade eest vastutavale EHSile.

2. VTAs registreeritud VTHÜ esitatud aretusprogramm on oma sisu mitmete punktide osas vastuolus EHSi poolt peetava tori tõugu hobuste tõuraamatu pidamise põhimõtete, seepärast VTA on VTHÜ aretusprogrammi tunnustamisega rikkunud mitmeid EHSi tõuaretuse põhimõtteid ja kahjustanud EHSi kui originaaltõuraamatu pidaja õigusi ning rikkunud EHSi ja VTA vahelist kokkulepet. EHSi kui originaaltõuraamatu pidaja organisatsiooni sätestatud põhimõtteid on rikutud järgmistes olulistest punktides.

2.1. VTHÜ on kinnitanud aretusprogrammis tõu nime tori hobune vana-tori suund ja tõu tähisena VT. Nii tõu nimi kui tõu tähis on vastuolus originaaltõuraamatu pidaja sätestatud põhimõtete, seepärast VTA on VTHÜ aretusprogrammi tunnustamisega rikkunud mitmeid EHSi tõuaretuse põhimõtteid ja kahjustanud EHSi kui originaaltõuraamatu pidaja õigusi ning rikkunud EHSi ja VTA vahelist kokkulepet.

2.2. VTHÜ on käsitlenud tõu ajalugu vääriti ning tõlgendanud vanema genofondi osa kui tõu vana-tori suunda, mis on vastuolus EHSi poolt sätestatud põhimõtete täitmisega.

2.3. VTHÜ tekitab tori hobuse hindamisel olukorra, kus ühe tõu ohustatud genofondi piires hinnatakse hobuseid erinevate kriteeriumite alusel.

2.4. VTHÜ poolt sõnastatud puhasetuse põhimõte on vastuolus ajaloo vältel tõus kasutatud aretusvõtete ja on vastuolus originaaltõuraamatut pidava ühingu sätestatud põhimõtete, seepärast VTA on VTHÜ aretusprogrammi tunnustamisega rikkunud mitmeid EHSi tõuaretuse põhimõtteid ja kahjustanud EHSi kui originaaltõuraamatu pidaja õigusi ning rikkunud EHSi ja VTA vahelist kokkulepet.

2.5. VTHÜ eriprogrammiga on võimalik lubada vana-oldenburgi tõu kasutamist, mis aga on seotud läti hobusega ja loob uue suuna tõus, mis on sisuliselt uue tõu

aretus. See aga on vastuolus tori hobuste (universaalse suuna) tõuraamatu säilitusprogrammis sätestatud põhimõtete ja oleks silmakirjalik VTHÜ preambula poolt sõnastatud säilitamise põhimõtete suhtes

2.6. VTHÜ poolt kehtestatud tõuraamatusse registreerimise ja kandmise nõuded on ebatäpsed (Lisaosa register B hobuse tõu nimi jne). VTHÜ poolt esitatud tori hobuse vana-tori suuna aretusprogrammis esineb hulgaliselt eksitavat erialast terminoloogiat ning aretussuuna ja tõu nime kasutust.

2.7. VTA otsus rikub EHSi õigusi sel põhjusel, et tori tõugu hobuste säilitusprogrammis (TA-osa) olevate hobuste VTHÜ aretusprogrammis kasutamisel on kahjulik mõju tori hobuse genofondile. Väheneb riiklikult tunnustatud tori tõugu hobuste aretus- ja säilitusprogrammi kohaste EHSi tõuraamatus registreeritud tori hobuste arvukus ja seatakse ohtu EHSi tõuraamatu tori tõugu hobuste ohustatud populatsiooni genofond.

3. Vabariigi Valitsuse 22. detsembri 2003. aasta määruses nr 320 "Ohustatud taimsortide ja loomatõugude loetelu" on lisatud ohustatud tõugude loetellu tori hobune. Põllumajandusministri määrusega 15.01.2009 nr 6 (jõustunud 26.01.2009) muudeti seda loetelu nii, et ohustatud on vaid tori hobuse universaalsuuna populatsioon.

3.1. 05.06.2008 kinnitas VTA EHSi pool tori tõugu hobuste säilitus- ja aretusprogrammi, kus tõug jaotus tori tõugu hobuste universaalse suuna hobuste säilitusprogrammi ning tori tõugu hobuste aretussuuna hobuste aretusprogrammi vahel. Kehtiv tori tõugu hobuste aretus- ja säilitusprogramm on tunnustatud VTA 20. veebruari 2012. a otsusega nr 59.

3.2. Eesti riigi ja EHSi vahelise kokkuleppega on pandud EHSile kohustus ja vastutus tori tõugu hobuste säilitamiseks ja aretamiseks. Vaieldava otsusega rikub VTA omapoolseid kohustusi sadade EHSi liikmete ja tori hobuse kasvatajate ees, ohtu võib sattuda tõu genofond. Selle punkti alusel on rikutud kõige otsesemas mõttes riigiasutuse poolt EHSi suhtes ootuse-lootuse presumptsiooni põhimõtte ja riigiasutus on hüljanud oma sotsiaalse partneri.

3.3. Vana-tori suuna eraldi tõuraamatu pidamine kätkeb endast ohtu traditsioonilise tori tõu põhjendamatuks ja kontrollimatuks laiendamiseks ning uute seni tundmatute aretuspõhimõtete rakendamiseks.

3.4. VTA peadirektori otsus nr 208 on sisult vastuolus Euroopa Liidus ja Eesti Vabariigis kehtivate õigusaktidega.

3.5. Vaidlusaluse VTA 04.06.2012. otsusega nr 208 rikutakse põllumajanduslooma aretuse seaduse § 9 lg 5 nõudeid. Eeltoodud põhjustel leian, et oli õigusvastane tunnustada VTHÜ tori tõugu hobuste vana-tori suuna tõuraamatu pidajana ja jõudluskontrolli läbiviijana. VTA otsus nr 208, 4.06.2012, ei vasta haldusakti õiguspärasuse eeldustele ja rikub vaide esitaja õigusi.

4. VTHÜ programmi sõnastus on kohati lapsik ja erialaterminites küündimatu. Näiteks on VTHÜ programmis: tüüp – elegantne tugev konditsioon. Segamini on aetud konditsioon ehk toitumus mõistega „konstitutsioon“. Vaid viimane jaguneb akadeemik Kulešovi järgi: tugev, toores, õrn ja kohev. On kasutatud mõistet „tagaja-

lad“, anatoomiliselt peab olema jäsemed. Samuti jätab soovida eesti õigekeel.

4.1. Programmis ei kasutata analoogiat, kui alguses kasutatakse mõistet "vana-tori" tõu ja aretussuuna mõiste seguna – siis ei järgne põhikirjadele iseloomulikku sõna – edaspidi. Ebaõige on tõutähisena VT kasutamine, mis eesti keeles omab hoopis muud kindlat kokkuleppelist tähendust.

Ei ole erilist mõtet siinkirjutajal arutleda VTHÜ tunnustusele nn tori komisjoni koosseisu üle. Sellest on väga ilmekalt kirjutanud emeritprofessor Olev Saveli ajakirjas Tõuloomakasvatus 2/2012: komisjon käis vaatamas ligi 30 mära, kellest vaid 13 sobiks sugumäraks. Neid isegi ei mõõdetud ega hinnatud. EHSi tori haruseltsis on arvel 832 mära, sündinud varssade arv on pidevalt olnud

120–130. Möödunud aastal sündis vaid 77 varssa, sellest säilitusaluse TA universaalses suunas 26 ja lisaks TB ristanvarssu 22.

Jääb üle küsida, kuidas selline tegu on toimunud? See on ühe aktiivse ja EL seaduslünki tundva inimese aastatepikkune tungiv pealekäimine Riigikogu maaelukomisjoni erialaküsimusi mittetundvatele liikmetele. Et mitte probleemiga tegelda, edastati see põllumajandusministeeriumi, sealt edasi VTAsse tungiva soovitusena asi lahendada.

Seega peame lisaks kvalitatiivsetele ja õigusnormidele hindama ühe või teise poole osatähtsust, sotsiaalset partnerlust, senist tööd ja vastutust ning usaldust ühiskonnas.

L A M B A D

Lambakasvatate suvised tegemised

Pm-mag Külli Vikat
Eesti Lambakasvatate Selts

Tegus periood algas aprillis Maamessil oslemisega. Lambaid esitlesid Karroma talu, Latika talu OÜ ja Janika Mirka Tartumaalt, Tsura talu OÜ Valgamaalt, Väike-Hauka Talu ja Krimmi talu Põlvamaalt. Esindatud olid eesti tumedapealised, eesti valgepealised, tekseli, dorseti ja suffolki lambad.

17. juulil toimus söötmissalane koolitus Tartus, kus oli osalejaid viiskümmend. Arutati ja analüüsiti kogu lambakasvatuse tsüklit söötmise seisukohast lähtuvalt. Lektoriteks olid nõustaja ja lambakasvataja Patrick Nuttall Irimaalt ning konsulent ja lambakasvataja Liilia Tali Rõõmu talust. Semi-nari ajagraafik väljus kontrolli alt küsimuste tõttu, sest arutelu teemasid oli palju. Igati asjalik koolitus, mida kinnitas tagasiside osalejatelt.

Kuu keskel osales seltsi delegatsioon Läti lambakasvatate suvepäeval Klompase jäärjaamas. Esineti kahe ettekandega ja teisel päeval tutvustati lätlastele Eesti lambakasvatate suvepäevade tegevusi. Läti võtsime kaasa erinevat tõugu lambad.

Juulikuu lõpus (28.–29.) toimusid Jäneda talupäevad, kus lambaid esitlesid Tsura talu OÜ ja Parmu Talu.

Augustikuu alguses (4. aug) toimus traditsiooniline Kurgja suvepäev (arvult 17.) päevakava oli ülimalt tihe:

- lambaliha ja kitsepiima toodete degusteerimine, osales kaheksa toodet, parim toode oli lambahakkliha-pallid – Merike Liivlaid Läänemaalt;
- käelised tegevused osalejatele – võitsid kõik, kes osa võtsid;
- karjakoorte võistlusel osales kuus koera, võitjaks tuli koer Jade, omanik Hannes Urbanik, kes ka seda võistlust korraldas.
- lammaste konkurss, hindamiskomisjon oli viieliikmeline:

1. kauneim ET utt 2080031, omanik Lilien Veske, ja EV 2112442, omanik Ell Sellis;

2. ühtlaseim ET ja EV nooruttede rühm, kus kolm utte, kes sündinud 2011: võitsid ET – Lilien Veske ja EV – Liidia Kängsepp;

3. parimad noorjäärad (sünd 2011): ET – jäär 2885469, omanik Lenne Kaivo, ja EV – jäär 2810911, omanik Tsura talu OÜ.

- Eestis ja naaberriikides kasvatavate lambatõugude näitus: swiffter, dorper, ahvenamaa, gotlandi, läti tumedapealine, oksforddaun, swaledale lammas;

- villakotte viskasid piigad/poisid, naised/mehed ja lapsed, võitjate nimed jätab selts seekord enda teada.

- ennustada sai viieaastase lamba kehamassi (70,65 kg), pakkumisi oli 54, võitja Aime Hiis.

Foto 1. Eesti Lambakasvatate Seltsi infoboks
(U. Sellis)

Foto 2. Kauneim EV utt 2012, omanik Eli Sellis (U. Sellis)

Foto 3. Kauneim ET utt 2012, omanik Lilien Veske (U. Sellis)

- köievedu: Eestimaa jagunes kummalisel viisil kaheks ja võistkonnad moodustati vastavalt karjaomanike kohalolemise järgi.

- lammaste pügamisvõistlused kolmes klassis, võitjad: elukutseline – Adam Kaivo, harrastaja – Ants Kuks, ja raudadega pügaja – Leonid Kirss.

Märkimata ei saa jätta seda, et kõik lambad said juuksuriteenust, mida pakkusid pügamisvõistluste osalejad.

Kõikide ettevõtmiste paremaid tunnustasid auhindadega Agrovarustus OÜ, Anu Ait OÜ, Farm Plant Eesti AS, Põllumehe Kaubamaja, Eesti Villa ja Nahatööstus ning ETL. Rahalised auhinnad pani välja Eesti Lambakasva-

Foto 4. Parim ET jäär 2012, omanik Lenne Kaivo (U. Sellis)

Foto 5. Pügamisvõistluse võitja elukutseliste klassis Adam Kaivo autastamisel (U. Sellis)

tajate Selts lammaste konkursside kolmele paremale ja koertevõistluse parimale. Suur tänu kõigile sponsoritele!

Kõige lõpuks loositi seltsi poolt väljapandud auhinnad kohalolijate vahel. Kõikidele lamba- ja kitsekasvatajatele pakuti päeva lõpus ühist õhtusööki Kurgja talumuuseumis.

Päev pärast Kurgjat sõitis rühm lambakasvatajaid kuuepäevasele õppereisile Šotimaale (5.–10. august).

Veidi koduseid askeldusi ja oligi käes hilissuvine näitus Tõuloom 2012 (1. sept) Ülenurmel, kuhu on enamjaolt au tulla konkursside võitjatel ja/või tunnustatud lambatõugude parandajatõugudel. Seega esindasid seekord seltsi Väike-Hauka talu, Tsura talu OÜ, Suur-Näraska talu, Sireli talu, Karroma talu, Vaike talu lambad ja kits ning Adam Kaivo Sireli talust.

Septembrikuu alguses olime kutsutud Leedu lambakasvatajate päevale, kuhu sõitis väike rühm lambakasvatajaid.

Kõik need ettevõtmised ja osalemised said tehtud igapäeva kohustuste, nagu lammaste kaalumised ja mõõtmised, karjatamised, söödavarumine, andmete programmidesse kandmine, ning veel paljude muude tööde ja tegevuste kõrvalt. Sügise lähenemisega on kätte jõudnud lammaste sesoonne müügiaeg.

Aitäh kõigile huvilistele, osalejatele ja kaasamõtlejatele! Järgmiste kohtumisteni.

Foto 6. ELASi esindus näitusel Tõuloom 2012 (U. Sellis)

Lammaste ühismüügist aastatel 2011–2012

Ell Sellis

Eesti Lambakasvatajate Seltsi juhatuse esimees

Lammaste realiseerimine lihaks on pikka aega olnud lambakasvatajate seas kõrgendatud tähelepanu all, sest see on olnud probleemiks. Kevadel tallede sündimise ajal oli rõõmu palju, aga alati ka teadmatust ja kindlustust sügavalt realiseerimise ees. Rahul ei olnud mitte keegi: ostjad kurtsid, et lambaliha pole saada; müüjad kurtsid, et seda ei osteta; tapamajad ja lihatöötajad kurtsid, et kvaliteetset lammast pole saada ja lambaliha pole kuhugi pakuda. Lambakasvataja nägi realiseerimisega palju vaeva, mängis sageli keelatu ja lubatu piiril vahel jäi kogu nähtud vaeva peale lammastest ja ka rahast ilma. Mõnikord ootas mitu kuud lubatud lammaste äravedu, kuni lõpuks selgus, et seda ei tulegi. Lambakasvatajate seltsi poolt korraldatud viimased ühismüügid jäid Peep Piirsalu ja Hillar Kalda eestvedamisel juba kümne aasta tagusesse aega, kui seltsi koostööpartner lammaste kokkuostul oli Saaremaa Liha- ja Piimatööstus. Lambakasvatajad jälgisid kadedustundega hinges veiskasvatajate müügiedulugusid ning igatsesid millegi sarnase järele.

2011. aastal tekkis võimalus ka lambakasvatajatel. Külli Vikati eestvedamisel sai alguse suhtlemine Türgi päritolu ülesostjatega, kelle kaudu eksporditi jäärtalled lihaks. Oktoobrist detsembrini müüdi Türgi 1302 jäärtalle. Ühismüügis osalenud lambakasvatajate jaoks tähendas see tegelikkuses mitmeid tähtaegade edasilükkumisi, kuid siiski küllalt turvalist äri, kus raha saamine oli kindel. Seltsi poolt vaadatuna selgus üsna pea, et ühe inimese võime, aeg ja võimalused jäävad napiks ning toonasesse müügitöösse lülitus juba üsna alguses ka selle artikli autor. Ekspordikogemusi meil kahel polnud, hädas olid meiega veterinaar keskuste töötajad, tolliametnikud ja võõramaalastest autojuhid, aga taganeda polnud kuhugi. Meie kasutada oli äripartneri raha, millele käisime Riias vahepeal lisa nõutamas, ning toeks lambakasvatajate julgustavad sõnad ja tehtud see sai. Kahjuks jäi ettevõtmine selles osas poolikuks, et suutsime müüa vaid neid jäärtallesid, kelle kohta oli ostu-müügi kokkulepe sõlmitud kohe müügiotsuse alguses. Neid lambakasvatajaid, kelle müügihuvist saime teada alles novembris, ei suutnud me enam teenindada ja nende jäärad jäid Türgi müümata.

Samal aastal planeerisime läbi seltsi ka utt-tallete ja noorutete tõumüüki Türgi. Kahe koorma jagu lambaid – u 600 – oli välja vaadatud, ootele pandud ja Türgi kõrgete veterinaaride poolt sobivaks tunnustatud. Ometi pidime 2012. aasta veebruaris alla andma, sest Türgi pool ei leevendanud veterinaaranalüüside nõudeid. Meie omalt poolt suutsime küll ette kujutada, kuidas korraldada nii paljude analüüside ja kordusanalüüside samaaegne võtmine 600 lambalt, ei näinud aga kedagi, kes oleks valmis olnud seda seltsile või lambakasvatajale kinni maksta. Nii läks kõrgetasemeline rahvusvaheline jõuluaegne kohtumine Pärnumaal Sossemetsa talu ümmarguse laua taga vett vedama. Tekitasime kahjuks lambakasvatajates asja-

tuid lootusi ning põhjustasime lisakulutusi täiendavalt ellu jäetud uttete üle talve pidamisel.

2012. aastal vahetus Eesti Lambakasvatajate Seltsi juhatuse. Uus juhatuse otsustas oma esimesel koosolekul, et lihatalled müügiinfo oleks vaja kätte saada juba kevadel. Maikuu jooksul kogus Külli Vikat kontorisse info, kui palju lihatallesid meie seltsi liikmetel ja nende tuttavatel sõpradel müüa on. Pöördusime kogumiskeskuste poole, küsides nende hinnapakumisi. Lubasime kokkuleppe sõlmida parima pakkumise tegijaga ja sattusime kohe raskustesse. Mitte ükski kogumiskeskustest ei tahtnud kõiki meie lambaid, selgelt eelistatud olid valgepealised jäärtalled, lihatõugu jäara järglased. Samal ajal otsisime klienti, kes vahendaks meie lambaid Türgi turule. Parima pakkumise tegija noppis üles Oruveski talu peremees, juhatuse liige Matthew Curphey. Türgi turg on tegelikult oluline, sest oleme seal seni leidnud Lääne-Euroopaga võrreldes lahkemaid rahalubajaid ning see on mõjutanud ka Euroopa ostja poolt pakutavat hinda. Türgi ostja ei tõrju vastu võtmast meie maalambakasvatajate toodangut. Samas on reaalne müüa sinna vaid jäärtallesid. Kui aga kõik jäärtalled müüa Türgi, siis ainult utt-talletega on keeruline minna Lääne-Euroopa lihaturule. Türgi poolt meie utt-tallete vastu huvi on, aga see müük on jätkuvalt kinni utoopilistes nõudmistes ja aretuslammaste äri korralduses. Müügieelsed kulutused lähevad liiga suureks.

Selle aasta lihatallete müügihooaeg algas seltsi jaoks augustis ja pole praegu, novembri keskpaigas veel lõppenud, ehkki hooaja tippmüük on möödas. Tegelikult algavad müügiga seotud toimingud juba varem, kui tulevased potentsiaalsed ostjad soovivad näha müüki tulevaid tallesid või nagu nad ise ütlevad – soovivad saada ülevaadet Eesti lammaste kvaliteedist. Seejärel tahavad nad seda kvaliteeti näidata oma klientidele, vahel mitu korda, sest kliendid on erinevad. Kui sihtkohaks on Türgi, siis tuleb lambaid näidata veel Türgi veterinaarile. Arvan, et mõne talu lambaid on sel suvel näidatud 5–6 korda. Tänu siinkohal kõigile lambakasvatajatele, kes leidsid aega oma lambaid näidata ja kellel tegelikult ikka oli ka, mida näidata.

Foto 1. Sobivat tüüpi lihatõugu noorjäärad

(U. Sellis)

Foto 2. Talled Lõuna-Eesti kuppelmaastikul (U. Sellis)

Tahtsime lammaste ekspordiga alustada juuli lõpus, augusti alguses. Tegelikult ei ole suur osa kasvatajatest veel sel ajal valmis müüma, pidades talleid liiga kergeks ja sissetulekut liiga väikeseks. Artikli kirjutamise ajaks, 17. november 2012, on koostöös lambakasvatavate seltsiga Eestist välja viidud u 6000 lammast: Raka Kogumiskeskus OÜ toel 540 talle, EKSO Calves Trading OÜ kaudu 4982 lammast ja ülejäänud OÜ Estonian-ACB-Vianco vahendusel. Raka kaudu müüdnud lambad läksid Hollandisse, EKSO lammastest 770 viidi Türgi ja 4212 Hollandisse, Vianco lambad Belgiasse. Viimased selle müügihooaja koormad koostöös EKSOga on teele minemas detsembri alguses.

Seltsi kaudu müüdnud lammaste äraveoks on tehtud üle 100 laadimise. Keskmiselt pandi ühe lambakasvatava juures ühe laadimisega autole 49 talle. Kõige väiksem tallede kogus, millele auto tallu järgi sõitis, oli 5 lammast. Ainult

14 lambakasvatava juurest sai korraga laadida 90 või rohkem talle ja kaks nendest on praeguseks suuremahulise lambakasvatusega lõpetanud. Ilma nende 14 suure lambafarmita oli keskmine ühest kohast korraga laaditav lammaste arv 35. Jäätalled moodustasid 73% kõigist müüdnud talledest ja 56% Hollandisse müüdnud talledest. Kõikidest seltsi kaudu müüdnud lammastest olid 67% valgepealised või siis pigem valgepealised, 29% tumedapealised või pigem tumedapealised ja 4% teist tüüpi lambad, keda omanik ise nimetas kas ristanditeks, maalammasteks, kihnu maalammasteks või villalammasteks. Valgepealiste tallede keskmine mass oli 39,5 kg. See on lääne turule keskmise massina igati sobiv. Tumedapealiste tallede keskmiseks massiks kujunes 44,6 kg, mida on Euroopa turule liiga palju. Lääneeurooplastest kliendid on kindlad, et tumedapealised lambad hakkavad teatud kehamassist alates koguma rasva ja liha kvaliteet langeb kiiremini kui valgepealistel.

Eesti Lambakasvatavate Seltsi juhatuse eesmärk on kasvataja jaoks õiglane, rahulik ja kindel turg. 2012. aasta näitas, et see võib isegi võimalik olla – vaja on puhtaid, terveid, hästi hooldatud ja toidetud talleid; kellegi ausat ärihuvi ning meeskonda, kes lambamüügihooaega tõsiselt võtab. Ühe sellise meeskonna liikmena saan kinnitada, et lambaturg siin meie põhjamaises Eestis võib olla vägagi emotsionaalne ja teravaid elamusi pakkuv. Samas veendus ühismüügiga tegeldes veel kord, et lambakasvatavate seltskond on valdavalt lahke, rõõmsameelne ja toetav. Täna!

Lõpetuseks kinnitan igaks juhuks veel, et lambakasvatavate seltsi juhatuse pole endale seadnud eesmärki kõik lambad Eestist välja müüa. Kodumaine turg on meile tähtis, kuid seni on selle varustamine lamba- ja kitselihaga olulise eduta.

L I N N U D

Ülevaade ohustatud eesti vutitõu geneetiliste ressursside säilitamise ja aretuse programmist aastateks 2013–2018

PhD Matti Piirsalu

Eesti Linnukasvatavate Seltsi juhatuse esimees

Programmi väljatöötamisel osalesid EMÜ emeriitprofessor Harald Tikk, dotsent Aleksander Lember, ELSi juhatuse esimees Matti Piirsalu ja teadur Viive Tikk. Programm kinnitati seltsi juhatuse koosolekul 1. septembril 2012. a Ülenurmel. Programm on esitatud kinnitamiseks Veterinaar- ja Toiduametile. Järgnevalt refereering programmi tähtsamatest osadest.

1. Jõudlusomaduste ja muude iseloomulike tunnuste kirjeldus

Eesti vutitõu täiskasvanud emasvutid kaalusid 257 g, täiskasvanud isasvutid 218 g, 42-päevased emasnoorvutid 208 g ja isasnoorvutid 184 g (2012. a andmed). Aasta munatoodang oli 2012. aastal kogu populatsioonis 304, selektsioonirühmas 320 muna. Muna keskmine mass oli 14 g.

Vutumunade kooruvus oli 2012. aastal 83,6% ja tibude säilivus üleskasvatuseperioodil 95%. Munevate vuttide säilivus aastase munemisperioodi kestel oli 94%. Eesti vutitõug on rohkem kui 30 aastat olnud nakkustevaba.

2. Tõu suurus ja paiknemine

2012. aasta lõpus oli FIE E.Treieri eesti vuti aretusfarmis 900 munejat emasvutti ja 250 isasvutti. 108 emasvutti

peeti individuaalpuurides. Järveotsa Vutifarmi OÜs oli 6700 eesti tõugu emas- ja 1700 isasvutti. 108 emasvutti peeti individuaalpuurides. Puhtatõulisi linde oli 2012. a lõpus kahes farmis kokku 9550, neist 7600 emasvutti ja 1960 isasvutti.

3. Säilitamise eesmärgid ja meetodid

Eesmärgiks on säilitada tulevastele põlvkondadele Eestis kõige produktiivsem põllumajanduslinnu tõug, kes on ühtlasi ainuke Eestis loodud ja aretatud linnutõug. Vutid toodavad kogu maailmas dieetiliselt ja ka ravitoitlustamises väga kõrgelt hinnatud mune. Eesti vutid toodavad lisaks veel oomega-3-rasvhapetega rikastatud mune.

Eesti vutitõugu ei pea üksnes säilitama, vaid ka levitama Eestis, sest tegemist on ühe alternatiivse põllumajandusliku tootmissuunaga.

Eesti vutitõu geneetiliste ressursside taastamisel ja vutitõu säilitamiseks on 2001. aastast kasutatud puhasaretust, 2002. aastast ka puhasaretuse baasil kasutusele võetud perekondaretus. Praegu (2012. a põlvkonnad F₂₂ ja F₂₃) testitakse moodustatud perede produktiivsuse näitajaid (munemisintensiivsus, muna keskmine mass, vuttide kehamass, munevuse algus, munade kooruvus) ja perede omavahelise ühendamise tulemusi.

Aretusviisidest on senini peamiselt kasutatud modifitseeritud tandemselektiooni, kus peamiseks eesmärgiks on olnud vuttide valik põlvkondade kaupa munemisintensiivsuse alusel, arvestades ka kehamassi ja munade kooruvust. F₀-põlvkonnas kasutati vuttide kehamassi ja munatoodangu suunamisel mass-selektiooni meetodit. Käsiloleva pereselektiooni puhul toimub valik ja lindude järgnev hindamine vuttide fenotüüpiliste näitajate alusel. Hindamise aluseks on valik sõltumatute selektioonipiiride järgi: igale valiktunnusele kehtestatakse miinimumpiir, millest allapoole jäävate näitajatega vutid praagitakse.

Selektioonil kasutatakse järgmisi alumisi selektiooni-piire: munatoodang aastas individuaalkontrolli alusel 315 muna, muna keskmine mass 13,0 g, emasvuti kehamass 245 g, isasvutil 210 g, vutitimunade kooruvus 80%.

Aretusedu saavutamise abinõudena rakendatakse aretuslindude ja vutitibude märgistamist, individuaalset ja rühmaviisilist munemiskontrolli, perekondaretust, individuaalset ja rühmaviisilist (perearetus) emasvuttide paaritamist ning munade hautamist. Tagatakse sobivad pidamistingimused ja normidekohane söötmine.

Jõudluskontrolli läbiviimine toimub põllumajandusloomade aretuse seaduse sätete alusel koostatud vuttide jõudluskontrolli eeskirja järgi.

Eesti vuttide munajõudluse kontrolli eesmärgiks on saada kontrollialuse populatsiooni lindudel informatsiooni nende toodangunäitajate kohta. Suguvuttidel kasutatakse individuaalset munajõudluskontrolli individuaalpuuris, kus on tavaliselt ka isasvutt. Jõudluskontrolli alustamiseks on vajalikud individuaalpuurid ja ühevanused, tiivamärgistega varustatud ning fikseeritud põlvkonna perdest noorvutid. Jõudlusandmeid kogutakse alates vuttide 35-päevastena puuripaigutamisest kuni nende 365-päevase munemisperioodi lõpuni. Suguvuttide individuaalne munajõudluskontroll toimub Eha Treieri aretusfarmis Äksis Jõgevamaal ja Järveotsa OÜ vutifarmis Tartumaal, kummaski 108 individuaalpuuri.

Individaalse munemisjõudluse kontrolli puhul on kõik emasvutid nummerdatud tiivanumbritega ja on paigutatud nummerdatud individuaalpuuridesse. Rühmaviisilise munemiskontrolli puhul on nummerdatud puuridesse paigutatud igähte 10 emas- ja 3 isasvutti. Põlvnemisandmed fikseeritakse individuaalse munemiskontrolli andmete alusel, võttes aluseks ka kontrolli all oleva pere numbri ja aretuspõlvkonna (F). Munatoodang fikseeritakse munemislehtede ja käbelehtede andmete alusel. Neile lisanduvad andmed vutimunade kooruvuse, noorlindude elusmassi ja tapasaagise ning lihakvaliteedi, täiskasvanud lindude kehamassi ja söödakasutuse kohta.

Algarvestusdokumentide ja teiste jõudluskontrollialuste vuttide aretustöö näitajad töötleb EMÜ veterinaaria ja loomakasvatuse instituudis vutiprogrammi jõudluskontrolli koordinaator, kelle juures säilitatakse ka kogu algdokumentatsioon. Selektioonitulemused avaldatakse aastaaruandena. Algdokumentatsioon on kättesaadav ELSi juhatajale, programmi rahastajale ja vastavatele kontrollorganitele. Vastutus algdokumentide säilitamise eest jaguneb farmis jõudluskontrolli läbiviiva töötaja, jõudluskontrolli koordinaatori ja ELSi juhataja vahel.

Andmed avalikustatakse kokkuleppel aretusfarmide ja ELSiga, samuti jõudluskontrolli koordinaatoriga. Iga programmiaasta kohta koostab programmi koordinaator aruande, programmi lõppedes koostab aruande.

Eesti vuttide jõudlusandmete kogumise koolitust viib läbi Eesti Linnukasvatavate Seltsi konsultant EMÜ emeriitprofessor Harald Tikk kuue tunni kestel järgmistel teemadel: vuttide märgistamine, vutimunade selektioonihautamine, vutimunade kvaliteedi määramine ja kirjeldamine, vuttide sugupoole määramine, vuttide etoloogia ja heaolu, jõudluskontroll, käbelehtede ja katsete algdokumentatsiooni täitmine. Testi edukalt sooritanutele väljastatakse jõudlusandmete koguja tunnistus.

Tõug on veerand sajandit edukalt täiustunud, seetõttu on vajalik koostada uus tõustandard ja see kinnitada ELSis. Standardis peaksid sisalduma ka vuttide ajakohased pidamis- ja söötmingimused. Ilmselt vajaksid standardis muutmist munatoodangu arvestamise alguspäev ja muna keskmise massi lubatavad piirid. Standard oleks vajalik ka tõumaterjali müügil.

Selektioonitöös tuleb endiselt elimineerida hilja mune-ma hakkavad (hiljem kui 55. elupäeval) ja liiga suuri mune (üle 15 g) munevad emasvutid. Oluliseks tuleb pidada ka eesti vutitõu geneetiliste produktiivsuseomaduste täiustamist sisestava ristamise (veretilga lisamise) teel mõne teise liha-muna vutitõuga koos hilisema võrdleva jõudluskontrolliga.

Eesti vutte propageeritakse Eestis toimuvatel näitustel, ajakirjas Tõuloomakasvatus, Baltimaade ja Soome linnukasvatuskonverentside kogumikes ja ajalehes Maaleht.

Tööplaan aastateks 2013–2018

2013. a jätkub F₂₂ põlvkonna individuaalkontroll Järveotsa Vutifarmi OÜs ja F₂₃ põlvkonna individuaalkontroll FIE E. Treieri vutifarmis. F₂₃ üleskasvatamisel suurendatakse valgustustihedust, et munemise algust varasemaks tuua. Liialt suuri mune andvate vuttide praakimine ja nende asendamine selektioonivuttide hulgas keskmise raskusega mune munevate emasvuttidega. Koostatakse eesti vuti uus standard.

2014. a lõpeb F_{22} ja F_{23} põlvkonna individuaalne jõudluskontroll. Toimub 4. ja 8. perekonna ühendamiselt saadud järglaste jõudluskontroll koos söödakulu uurimisega Järveotsa vutifarmis (F_{24}) ja sisestaval ristamisel saadud vuttidele (F_{25}) E. Treieri farmis.

Eesti vuti uus standard kinnitatakse.

2015. a on jõudluskontrollis optimaalse munamassiga emasvuttide järglased. Jätkeb parima söödaväärindusega vutirühmade ning põlvkondade F_{24} , F_{25} , F_{26} ja F_{27} individuaalne jõudluskontroll. Kontrollitakse munemise algusaja nihutamise tulemusi. Põlvkonna F_{25} tagasiristamine ja saadud emasvuttide jõudluskontroll.

2016. a F_{26} ja F_{27} põlvkondade parimate emasvuttide individuaalse paaritamise tulemusel saadud munade selektsioonihautamine ja vutitibude üleskasvatamine su-

gukarja täienduseks. Individuaalses jõudluskontrollis on F_{27} ja F_{28} põlvkonnad. Rekordtoodanguga (prognoositav 330 muna) munejate katse optimaalse söötmistaseme väljaselgitamiseks.

2017. a jätkub eelmisel aastal alustatud jõudluskontroll. Võrdluskatses selgitatakse eesti vutibroilerite optimaalne tapmisvanus. Kõige raskemad lihasuunalised eesti noorvutid suunatakse paljundusse.

2018. a paigutatakse F_{27} ja F_{28} põlvkondade järglased individuaalkontrolli, mille põhjal moodustatakse parimatest munejatest tõutumik. Koostatakse tõu geneetilise potentsiaali säilitamise soovitusel.

SEAD

Seakasvatajate seminar Haapsalus

Pille Kütt

Eesti Tõusgade Aretusühistu aretusspetsialist

4. ja 5. oktoobril toimus Haapsalus seakasvatajate kohtumine juba tuttava Taani seakasvatuse nõustaja Kirsten Kyndeseniga, kes sellel korral pakkus võõrdepõrsaste ja nuumikute kasvatamiseks parimaid lahendusi.

Kõigi seakasvatajate eesmärk on saavutada võimalikult väheste sisenditega parim majanduslik tulemus. Terved sead, madal söödahind, suur ööpäevane massi-iive, madal suremuse tase, kõrge lihakehahind ja optimaalne loomakasvatushoone kasutamine – kõike seda peab edukas farmer oma tegevuses arvestama.

Võõrdepõrsa kasvatamise edukus sõltub võõrutatud põrsa kvaliteedist ning järgnevatest tegevusetappidest. Enne võõrutamist tuleb põrsaid hoolega hinnata: kas nad kõik on võõrutamiseks valmis, millised põrsad vajavad

eritählepanu, milliste põrsastega ei tohiks probleeme tulla. Põrsad vajavad rahulikku ajamist uude sulgu, sooja ja kuiva keskkonda. Võõrutamisega ei tohi tekitada põrsastele liigset stressi (külm, pime, libe jne), sest emast eemalolek, uued ruumid ja pesakaaslased ning sööt on juba piisavalt energiat nõudev muutus, millega põrsas peab kohanema.

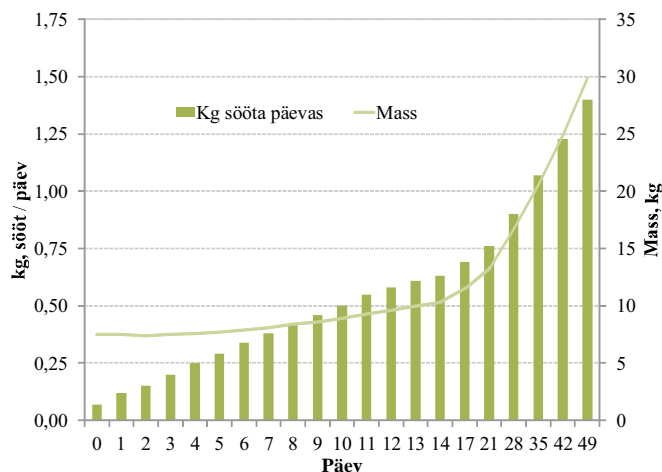
Parim valik on rühmitada põrsad suuruse alusel. Mida ühtlasem on rühm, seda efektiivsem on sektsiooni tulemus. Parim lahendus on põrsad jagada kolme rühma: väiksed (15%), keskmised (70%) ja suuremad (15%). Väiksemad sead tuleb paigutada sektsiooni soojemasse sulgu, mida on lihtne jälgida. Nad ei tohi asuda ventilatsiooniseadme all, sektsiooni lõpus või välisseinaga piirnevas sulus, kus on niiskem ja jahedam.

Vaatluse all on nii üksiksigade kui kogu grupi käitumine. Soovitatav on sigu jälgida esimese nädala jooksul minimaalselt kolm korda päevas. Alates teisest nädalast võib kontrollida kaks korda päevas, jälgides keskkonna soojust ja hinnates rahulolu sektsiooni sisenemisel, näiteks lamamiskäitumise järgi. Kõik põrsad peavad mahtuma üheaegselt lamamisalale. Kui nad on kuhjunud sulu soojemasse nurka, on ilmselge, et põrsaste jaoks on keskkond jahe. Päevase rutiinse kontrolli käigus:

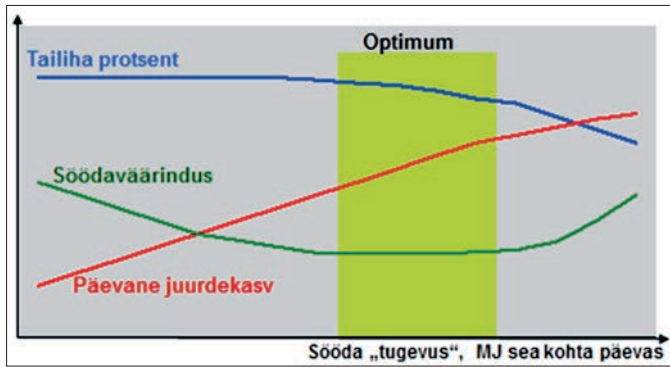
- leida, märgistada ja ravida haiged põrsad;
- eraldada haiged eraldi sulgu;
- kontrollida ja puhastada söötjad, künad ja veenõud;
- puhastada põrandad ja lisada allapanu tuhmimiseks;
- vajadusel seadistada söötjad;
- jälgida ja märgistada kangu jäänud põrsad.

Igapäevase rutiinse kontrolli käigus tuleb ajada kõik sead vähemalt üks kord üles ja jälgida nende liikumiskäitumist. Seda tehakse päeval, mil enamik loomi on aktiivsed. Võimalusel kontrollitakse iga päev samal ajal.

Võõrdepõrsaste võõrutussöötmine algab juba enne võõrutamist. Umbes 14-päevaselt võib põrsastele pakkuda

Joonis 1. Võõrdepõrsaste söötmisgraafik

Joonis 2. Tailihasisalduse, söödaväärinduse, päevase juurdekasvu ja sööda „tugevuse“ vaheline suhe

emapiima kõrvale lisaks kuivisööta. Oluline on kasutada värsket ja maitsvat sööta ning hoida hügieeni tase kõrge. Kuivisööda lisamisel peab jälgima, et põrsastel on ka küllaldane ligipääs värsele veele. Esimestel nädalatel antakse sööta vähemalt neli korda päevas, näiteks kell 7, 11, 15 ja 19.

Pärast võõrutamist on oluline saada põrsad võimalikult kiiresti sööma. Kasutada tuleb sama sööta enne ja pärast võõrutamist.

Uuringud näitavad, et põrsastel kulub paar päeva söödaga harjumiseks. Söötmissüsteemide tehnilise piiruse tõttu peab esimestel nädalatel pärast võõrutamist söötma põrsaid käsitsi, lisades sööta nii künaesse kui põrandale, et kontrollida söömist. Vedelsöödasüsteemile üleminekut alustatakse järkjärguliselt alates 14. päevast pärast võõrutamist 4–7 päeva jooksul.

Sööda maksumus on suurim väljaminek sealihatootmises. Sööda raiskamine ja mitteoptimaalne kasutamine on

farmerile väga kulukas. Söödaväärindust mõjutavad sööda toiteaineline koostis, kvaliteet, söötmissüsteem, sööda struktuur, sigade tervis, majandamine ja aretustöö. Suurema jahvatusastmega söödal on küll parem söödaväärindus, kuid puuduseks on salmonella oht ja maohaavade risk.

Joonis 3. Tüüpiline söödasegu nuumikutele (u 215 sü/siga või 200 kg 30–106 kg sea kohta)

Sööt	%	sü/kg
Nisu	61,0	1,15
Oder	20,0	1,07
Sojaoajahu	16,0	0,95
Vitam./miner. segu	3,0	0,05
Kokku	100,0	1,07

Iga söödapartii ainetesisaldus hinnatakse. Minimaalsed mikro- ja makroelementide nõuded peavad olema täidetud. Kui üht olulist aminohapet on söödas vähe, ei omasta siga sööta täielikult. Näiteks 5% puudujääk põhjustab nuumikul umbes 15-grammise massi-iibe languse. Sööda kvaliteet on oluline kõrge produktiivsuse tagamisel.

Iga uue söödapartii puhul uuritakse sööda lõhna, maitset, välimust, temperatuuri, graanulite kvaliteeti, hoiustamist, toksinidesisaldust ning ka sigade reaktsiooni uuele söödale. Hinnata tuleb väljaheidet sektsioonis.

Edukas farmer peab iga päev jälgima lautade puhtust, keskkonna temperatuuri, ventilatsiooni ning tegelema nakkuste ennetamisega. Terve ja stressivaba siga tagab majandusliku efektiivsuse.

Sigade heaolu – liha kvaliteedi oluline mõjufaktor

Kristi Kerner¹ (doktorant), pm-dr Imbi Veermäe¹, tehn-knd Lembit Lepasalu¹, pm-knd Aarne Pöldvere^{1,2}

¹ Toiduteaduse ja toiduainete tehnoloogia osakond, EMÜ,

² Eesti Tõusigade Aretusühistu

Viimase kümne aasta jooksul on rahvusvahelisel toiduaineturul toimunud olulised muutused, mis on eelkõige tingitud Euroopa tarbijate muutuvast elustiilist ja vajadustest. Täiustatud on toodetele esitatud standardeid, lähtudes nende mitmekesisusest, kvaliteedist ja turvalisusest, aga ka keskkonna, eetika ja loomade heoluga seotud aspektidest (Andersen 2000).

Tarbijatele on oluline, et kasutatavad tooted pärinevad tervetelt heades pidamistingimustes peetud loomadelt. Võetakse kasutusele loomasõbralikumaid tootmissüsteeme ja aretusstrateegiaid, rakendatakse monitooringu- ja sertifitseerimisskeeme ning tooted märgistatakse vastavalt. Loomade pidamise ja heaolu vastu on suurenenud avalikkuse huvi ning tähelepanu ja seeläbi kasvanud ka selleteemaliste uurimistööde maht.

Heaolu on seisund, milles kajastuvad organismi püüdlused kohaneda ümbritseva keskkonnaga, see tähendab säilitada homöostaasi ehk organismi sisekeskkonna sta-

biilsust (Broom 1986). Kui organism on homöostaasi säilitamiseks liialt koormatud, kaasneb stress, mis vähendab looma heaolu. Heaolu on laiemat tähendusega kui tervis, sest see hõlmab ka looma bioloogilisi ja käitumisvajadusi ning nende rakendamise võimalusi, mis omakorda tagavad harmoonia organismi ja keskkonna vahel.

Healutaset on võimalik välja selgitada üsnagi täpselt, kasutades erinevaid uuringuid, mis hõlmavad organismi kasvu, arengu, haiguste ja vigastuste kindlakstegemist ning käitumishälvete registreerimist. Loomade heaolulased teaduslikud uuringud on kiirelt arenenud, kontseptsioone ja meetodite valikut on pidevalt täiustatud. Mõningad loomade heaolu mõõtmised hõlmavad halvenenud tervisenäitajate hindamist (vigastused, haigused ja alatoomatus). Teised mõõtmised annavad teavet loomade vajaduste ja afektiivse seisundi kohta nagu nälg, valu ja hirm, mõttes loomade eelistusi, motivatsioone ja vastumeelust. Kolmandad hindavad jälle füsioloogilisi, käitumuslikke ja immunoloogilisi muutusi või mõju, mida loomad välja näitavad vastuseks erinevatele väljakutsetele. Sellised mõõtmised viivad kriteeriumite ja indikaatoriteni, mis aitavad hinnata, kuidas erinevad loomade pidamismeetodid mõjutavad nende heaolu.

Foto 1. Imetav emis põrsastega põhkallapanul (A. Põldvere)

Heaolu hindamissüsteemide valik sõltub sellest, kas eesmärk on tagada või kontrollida heaolu taset teatud farmides ning hinnata heaolu erinevates tootmissüsteemides või rakendada infot kui nõuandvat vahendit, mis võimaldab farmeril identifitseerida, ennetada või lahendada heaolu probleeme oma farmis (Sejian *et al.* 2011).

Üha enam laieneb arusaam, et heaolu tuleks määrata loomast lähtuvalt, sest pidamistingimused ja toodangu näitajad on vaid kaudsed indikaatorid. Võtmeelementideks on loomade füsioloogia, käitumine ja haigestumised (Bristol Welfare Assurance Program, Welfare Quality).

Loomade heaolu on üldine omadus toidu kvaliteedi kontseptsioonis ning tarbijad eeldavad, et loomne toit on toodetud austusega loomade vastu. Hiljutine Euroopa Komitee uuring ning loomade heaolu projekt kinnitavad, et loomade heaolu on Euroopa tarbijate jaoks märgatava tähtsusega, kuna tarbijatele on oluline, et kasutatavad tooted pärinevad tervelt, heades pidamistingimustes peetud loomadelt. Viimaste aastatega on suurenenud huvi farmiloomade heaolu vastu, on toimunud suundumine loomasõbralikumatele pidamissüsteemidele (vabapidamissüsteemid, piimalehmade sügavallapanuga laudad, tiinete emiste grupis pidamine jne). Loomasõbralikes pidamissüsteemides toodetud liha ja teised loomsed tooted on vastava märgistusega ja neid müüakse kallimalt võrreldes traditsiooniliste toodetega. Selleks et tagada tarbijate usaldus, on vajalik teatud heaolutaseme kontroll.

Eeltoodu viitab otseselt, et loomade heaolu on muutumas oluliseks majanduslikuks faktoriks. Lähiaastatel on oodata sigade heaolu hindamise ja selle alusel vastavate regulatsioonide laiemat juurutamist.

2004. a käivitati Euroopa Liidus loomade heaolu kvaliteedi projekt (*The Welfare Quality® project*), mille eesmärkideks seati:

- välja töötada praktilised strateegiad ja meetmed loomade heaolu parandamiseks;
- luua loomade heaolu hindamise Euroopa standard;
- luua Euroopa põllumajandusloomade heaolulase informatsiooni standard, mis võimaldab hinnata farme ja tapamajasid vastavalt heaolu tasemetele.

Kuna heaolu on iseloomulik individuaalsele loomale, on *Welfare Quality* võtnud aluseks heaolu hindamisel loomapõhised näitajad (tervis, käitumine). Kui loomapõhiste näitajate kasutamine ei ole võimalik ega piisavalt usutav,

kasutatakse allika- ja pidamispõhiseid mõõtmisi (paigutustihedus, pidamistüüp, aretusstrateegiad) kontrollimaks, et konkreetne heaolukriteerium on täidetud.

Projekti raames väljatöötatud heaolu kvaliteedi hindamissüsteem baseerub neljal loomade heaolu tagamise printsiibil: hea pidamine, hea söötmine, hea tervis ja loomupärane käitumine (farmis, transpordil ja tapamajas), mis omakorda liigendatakse kaheteistkümneks iseseisvaks heaolukriteeriumiks (tabel 1). Lõpuks valitakse meetmed, kuidas neid kriteeriume parandada.

Tabel 1. Loomade heaolu hindamisprintsiibid ja -kriteeriumid (Assessment... 2009)

Printsiibid	Kriteeriumid
1. Hea söötmine	1. Loomad ei tohi kannatada pikaajalist nälga. Neil peab olema piisav ja kohane sööt. 2. Loomad ei tohi kannatada pikaajalist janu, st vesi peab olema kättesaadav piisavas koguses.
2. Hea pidamine	3. Loomade puhkamine peab olema mugav. 4. Loomadele tuleb tagada termokomfort, st neil ei tohi olla ei liiga külm ega palav. 5. Loomadel peab olema piisavalt ruumi vabalt liikuda.
3. Hea tervis	6. Loomadel tuleb vältida füüsilisi vigastusi. 7. Loomad peavad olema haiguste vabad, selleks peavad loomapidajad tagama kohase hügieeni ja hoolduse. 8. Loomad ei tohi kannatada valu, mida põhjustavad mittekohane pidamine, kohtlemine, tapmine või kirurgiline protseduur.
4. Loomupärane (liigispetsiifiline) käitumine	9. Loomadel peab olema võimalus normaalseks sotsiaalseks käitumiseks. 10. Loomadel peab olema võimalik käituda liigispetsiifiliselt. 11. Loomi peab kohtlema hästi kõigis olukordades. 12. Vältida tuleb negatiivseid emotsioone nagu hirm, äng, vaimne kurnatus ja apaatia.

Eestis aga ei ole senini rakendatud süstemaatilist sigade heaolu hindamist, kuigi see on oluline liha kvaliteeti määrav tegur, sest sealihatootmine on üha enam intensiivistunud. Uute intensiivtehnoloogiate rakendamine tingib vajaduse käivitada uurimistöö, mis käsitleb loomade heaolu ja liha kvaliteedi omavahelisi seoseid. Sigade heaolu

Foto 2. Lõunauinak

(A. Põldvere)

ka liha kvaliteedi näitajate kompleksuse tõttu on vaja välja töötada kvantitatiivsed kriteeriumid ja neil põhinevad matemaatilised mudelid.

Eesti maaülikoolis tehtava uurimistöö eesmärgiks on välja selgitada sigade heaolu ja tapaeelse käitlemise mõju sealiha kvaliteedile ahelas: sigala → transport → tapama → eelbaas → uimastamine. Probleemide esinemine sigade pidamises ja heaolus võib mõjutada negatiivselt farmiloomade rümba ja liha kvaliteeti, mis omakorda põhjustavad majanduslikku kahju tootjatele.

Sigade heaolu määramiseks sigalas ja laudas kasutatakse Euroopa Liidus välja töötatud loomade heaolu kvaliteedi hindamissüsteemi (Animal Welfare Quality System®), mis arvestab keskkonna parameetreid, loomade käitumist ja nende füsioloogilist seisundit.

Uurimistöö käigus saadavad andmed analüüsitakse omavaheliste seoste selgitamiseks ning lihakvaliteedi kvantitatiivseks iseloomustamiseks töötatakse välja vastav registreerimise süsteem ja hindamiskriteeriumid; luuakse matemaatilised mudeleid sigade heaolu ja tapaeelse käitlemise parameetrite mõju kirjeldamiseks liha kvaliteedile; selgitatakse välja transpordi ja tapaeelse käitlemise mõju liha kvaliteedile; leitakse seosed sigade heaolu ja liha kvaliteedi vahel.

Foto 3. Searümbad külmuhoones

(A. Põldvere)

Loomade heaolu ei ole ainult poliitiline soov ega rahva arvamus. Loomade hea heaolu omandab järk-järgult majandusliku tähtsuse ja lisab väärtust lõpp-produktile. Eeldame, et loomade heaolu ja saadava liha kvaliteedi vahel on seos. Samuti võib liha kvaliteedi teatud parameetritest saada olulist infot loomade heaolu ja tapaeelse käitlemise kohta.

Kirjandusallikad on autorite käes.

MAHETOOTMINE

Mahelehmade piimajõudlusest

Pm-dr Ragnar Leming
Eesti Maaülikool

Sissejuhatus

Mahepiimalehmadega seotud uuringuid on Eestis vähe tehtud ja seetõttu puudub ka detailsem teave mahelehmade tootmisnäitajatest ja mahekarjades esinevatest probleemidest. Selle uurimistöö eesmärgiks oli saada põhjalik ülevaade mahelehmade jõudlusnäitajatest ja võrrelda saadud andmeid tavalehmade vastavate näitajatega. Töö on läbi viidud riikliku programmi „Põllumajanduslikud rakendusuuringud ja arendustegevus aastatel 2009–2014“ toetusel ja projekti „Kohalikel mahesöötadel baseeruva söötmissüsteemi väljatöötamine piimalehmadele“ raames.

Materjal ja meetodika

Uurimustöös analüüsiti 2008.–2010. aastal mahepiimalehmade jõudlusnäitajaid ja võrreldi neid tavapiimalehmade vastavate näitajatega. Põllumajandusametist saadi 205 mahepiimatootja algandmed, kuid uuringusse võeti ainult need 75 mahetootjat, kes tegelesid jõudluskontrolliga. Võrdlusesse võetud tavakarjade valikul peeti oluliseks, et karja suurus ja asukoht oleksid mahekarjadega võimalikult sarnased. Nii mahe- kui tavalehmade jõudlusnäitajad saadi Jõudluskontrolli Keskuse andmebaasidest. Analüüsitavateks jõudlusnäitajateks olid kontroll-lüpside näitajad, lehmade 305 päeva toodang, lehmade esmaspoe-

gimise vanus, seemenduste arv tiinestumise kohta, kinnis- ja uulüpsiperioodi pikkus, lehmade karjast väljamineku põhjused, laktatsioonide arv väljaminekul ning lehmade eluea toodang.

Tulemused ja arutelu

Keskmine 305 päeva piimatoodang aastatel 2008–2010 oli Eesti mahekarjades 5545 kg ja tavakarjades 5715 kg (tabel 1).

Tabel 1. 305 päeva keskmine toodang aastatel 2008-2010

Tõud	Lehmade arv	Piim kg	Rasv kg	Rasv %	Valk kg	Valk %
Mahelehmad:						
eesti holstein	1607	5949	250	4,2	190	3,2
eesti punane	120	4933	225	4,6	169	3,4
eesti maatõug	1109	5754	249	4,4	191	3,3
keskmine	2836	5545	241	4,4	183	3,3
Tavalehmad:						
eesti holstein	2212	6572	276	4,2	210	3,2
eesti punane	114	4750	222	4,7	156	3,3
eesti maatõug	1328	5823	249	4,3	194	3,3
keskmine	3654	5715	249	4,4	186	3,3

Tabel 2. Keskmised kontroll-lüpside tulemused

Näitaja	2008		2009		2010		Keskmine	
	mahe	tava	mahe	tava	mahe	tava	mahe	tava
Piim, kg	18,5	19,0	18,5	19,0	18,4	19,0	18,4	19,0
Rasv, %	4,4	4,4	4,4	4,4	4,4	4,4	4,4	4,4
Valk, %	3,4	3,4	3,4	3,4	3,4	3,4	3,4	3,4
SRA tuh/ml*	427	415	427	415	423	417	423	417
Karbamiid, mg/l	222	233	222	233	221	232	221	232

*piima somaatiliste rakkude arv

Kõige suurem keskmine piimatoodang mahekarjades oli eesti holsteini tõugu lehmadel, 5949 kg, eesti maatõugu lehmad andsid keskmiselt 4933 kg piima. Rasvatoodang oli mahekarjades keskmiselt 241 kg ja tavakarjades 249 kg. Eesti punast tõugu mahelehmade keskmine piima-, rasva- ja valgutoodang oli mõnevõrra isegi suurem kui tavatootmises peetavatel sama tõugu lehmadel.

Analüüsides kontroll-lüpside tulemusi aastatel 2008–2010 leiti, et mahekarjades saadi sellel perioodil keskmiseks päevaseks toodanguks 18,4 kg piima, tavakarjades 19,0 kg piima (tabel 2). Jõudluskontrolli keskuse andmetel oli samal perioodil Eesti keskmiseks päevaseks väljalüpsiks aga 23,8 kg piima lehma kohta, mis on tunduvalt suurem kui analüüsis olnud mahe- ja tavakarjades.

Mahelehmade piima keskmine somaatiliste rakkude arv oli 417 tuh/ml ja tavakarjades 423 tuh/ml. Statistiliselt ei erinenud somaatiliste rakkude arv mahe- ja tavapiimas.

Praakimisandmete analüüsi tulemusel selgus, et kõige suuremad erinevused mahe- ja tavakarjast väljamineku põhjustes olid mastiit ning jäsemete haigused ja vead. Uuritud perioodil läks mastiidi tõttu mahekarjadest välja 11,3% kogu mahelehmadest, tavakarjas oli vastav näitaja 6,55%. Suur osa mahelehmade mastiidi juhtudest võib alguse saada kinnisperioodist, mis võib olla seotud asjaoluga, et mahetootmises on profülaktiline ravi antibiootikumidega keelatud. Jäsemete haiguste ja vigade tõttu läks mahekarjadest välja 11% loomadest ning tavakarjadest 15%. Keskmiselt püsisid mahe- ja tavalehmad karjas sama kaua ehk 3,9 laktatsiooni; mahelehmade eluea toodang oli seejuures 21 546 kg, tavalehmadel 23 041 kg piima.

Põhjalikumalt on uuringu tulemused esitatud ja andmed analüüsitud Margo Tani (2011) magistritöös.

Kasutatud kirjandus autoril.

OHUSTATUD TÕUD

Ohustatud tõugude seminar

Emeriitprofessor Olev Saveli
ETLL

Seminar toimus 17. oktoobril põllumajandusmuuseumi peanäitusemajas. Registreerus 55 osavõtjat, kelle hulgas oli tubli delegatsioon Ida-Virumaa raskeveohobuse kasvatajaid. Vaatamata ruumi kitsusele oli kuuldavus tänu võõrustajate korraldatud võimendusele hea.

Eesti Tõuloomakasvatuse Liidul on saanud traditsiooniks publitseerida aastas lisaks neljale ajakirjanumbrile vähemalt veel üks väljaanne. 2012. aastal anti välja seminari õppevahend „Ohustatud tõugude säilitamise aretuslikud abinõud“, kus antakse hinnang eesti maatõu, eesti hobuse, tori hobuse universaalsuuna, eesti raskeveohobuse ja eesti vuti kui populatsioonide aretuslikule olukorrale.

Seminari avas VTA peadirektori asetäitja Katrin Reili, kes tunnustas ohustatud tõugude teemade käsitlemist. Nende

säilitamise tähtsust tunnustatakse ka Euroopa Liidus. Muuhulgas sõnas Katrin Reili, et teistes Balti riikides on

Foto 1. Seminarist osavõtjad

(M. Kalamees)

põllumajandusministeeriumide süsteemis hoopis arvukam koosseis tõuaretusega tegelejaid.

Olev Saveli refereeris avamisel kogumiku saatesõna. Kõikide suurloomade (veiste ja hobuste) populatsioonid on hajutatud taludesse või teistesse väikeettevõtetesse, mistõttu aretusühingutele on nende teenindamine ja nõustamine töömahukas. Mõlemapoolne entusiasm ja loomaoomanikele makstav keskkonnatoetus on taganud selle, et aasta varssade sündimus on oluliselt suurenenud eesti hobuse ja eesti raskeveohobuse tõugudes ning stabiliseerinud eesti maatõu veiste arvu olukorras, kui üldine tendents on veiste arvu vähenemisele.

Keerukam olukord on tori tõu säilitusprogrammi hobustega, sest neil on varssade sünd kahanenud. Olukorrast väljapääsuks oluaks vaja riigiameti (VTA) ja aretusühingu (EHS) konstruktiivset koostööd. Selle asemel pidi aretusühing tegelema rohkem bürokraatlike ettekirjutuste ja nendele vastamisega, hoopis vähem jäi aega aretuslike abinõude rakendamiseks tõu säilitamisel. Tagatipuks tunnustas riigiamet tori tõu hobustele veel teise tõuraamatu pidaja, aga just ohustatud suuna suguhobustele, millega järsult seati ohtu vanematüübilise tori tõu säilimine.

Eesti vuti populatsioon seevastu paikneb praktiliselt kahes farmis, kus on lihtsam rakendada abinõusid, kuid sõltuvus turukonjunkturist mõjutab rängemalt populatsiooni säilimist.

Seni on aretusala teadustöö olnud järjepidev eesti vuttidega, teiste ohustatud tõugude uurimistöö on piirdunud geneetiliste markerite uuringutega. Loomaoomanikele teaduslikult põhjendatud praktilist nõuannet ohustatud tõugude aretuse-säilitamise kohta paraku napib. Äkki annab tulevikus siin rakendada rohkem rahalisi vahendeid.

Järgnevalt tutvustas Olev Saveli põllumajandusministeeriumi struktuuriüksusi, kuhu vajadusel pöörduda.

Toiduohutuse osakond (juhataja Martin Minjajev ja asekanstler Toomas Kevvai), loomakaitse ja põllumajandusloomade aretuse büroo (juhataja Sirje Jalakas ja spetsialist Anneli Härmsen). Tegelevad aretust puudutavate küsimustega, sh ohustatud tõud, tõuraamatud jm ning loomade heaolu.

Maaelu arengu osakond (juhataja asendaja Marko Gorbani ja asekanstler Illar Lemetti), põllumajanduskeskonna büroo (juhataja Katrin Rannik). Tegelevad maaelu arengukava keskkonna- ja loomatoetustega, sh ohustatud

tõugu looma pidamise toetusega. Ohustatud tõu toetuse spetsialist on Merje Põlma. Osakond on kursis kõige seonduvaga, sh muudatustega aretuse seadustes.

2012. aastal oli ohustatud tõu toetuse taotlejaid 668, neist taotles toetust esmakordselt 85, teised on ilmselt viieaastase kohustuse jätkajad.

Põllumajandusturu korraldamise osakond (juhataja Mai Talvik ja asekanstler Illar Lemetti), loomakasvatussaaduste büroo (juhataja Liina Jürgenson).

Tegelevad loomakasvatuse üldküsimumuste ja turukorraldusega, samuti loomakasvatuse otsetoetustega (ammlehmatoetus, utetoetus jne). Paraku polnud neil võimalik seminarist osa võtta.

Ettekandeid oli viis.

1. Ohustatud tõugude säilitamise põhimõtted ja olukord Eestis

VTA geneetiliste ressursside büroo juhataja **prof Haldja Viinalass** selgitas kuulajatele, et varem lähtuti tõugude ohustatuse staatuse üle otsustamisel seitsmest FAO poolt (*World Watch List for Domestic Animal Diversity*, 1993) välja pakutud ohustatuse kategooriast – väljasurnud, kriitilises olukorras, kriitilised-säilitatavad, ohustatud, ohustatud-säilitatavad, mitte ohus olevad tõud ja tõud, kelle kohta ei ole ametlikke andmeid. 2011. aastast on kategooriatele lisatud krüosäilitatav ja haavatav tõug.

Krüosäilitatavaks nimetatakse tõugu, kelle puhul on olemas piisav kogus krüomaterjali, mille abil saab tõugu taastada isegi siis, kui ei ole enam elusloomi.

Haavatav on selline tõug, kus emasloomade arv, keda paaritatakse puhtatõuliste isasloomadega, on vahemikus 1000–2000, või üldine populatsiooni suurus on üle 2000 ja väheneb, ning kelle puhul prognoositakse loomade arvu vähenemist kümne aasta jooksul vahemikku 1000–2000 või on isasloomade arv vahemikus 15–35.

Tõugu loetakse ohustatuks, kui aretuseks kasutatavate emasloomade arv, keda kasutatakse paaritamiseks sama tõu isasloomadega, on vahemikus 100–1000, või kogu populatsiooni suurus on üle 1000, kuid langeb, ja kümne aasta jooksul prognoositakse arvu vähenemist vahemikku 100–1000, või aretuseks kasutatavate isasloomade arv on vahemikus 5–15.

Kriitiliseks nimetatakse tõugu, mille aretuseks kasutatavate emasloomade arv, keda kasutatakse paaritamiseks sama tõu isasloomadega, on väiksem kui 100, või kogu populatsiooni suurus on pisut üle 100, kuid arv väheneb ja kümne aasta jooksul prognoositakse arvu vähenemist alla 100, või aretuseks kasutatavate isasloomade arv on 5.

Kriitilised-säilitatavad ja ohustatud-säilitatavad tõud on kategooriad, kus kriitiliste või ohustatud tõugude säilitamiseks on rakendatud aktiivne säilitamisprogramm või kasutatakse säilitamiseks eratevõtete ja teadusasutuste võimalusi.

Mitte ohus olev on tõug, kelle populatsiooni suurus on teada ja kes ei kuulu kriitilise, ohustatud või haavatava tõu kategooriasse. Siiski võib mõni tõug siia kategooriasse sattuda ka seetõttu, et populatsiooni suurus ei ole teada.

Tõugude säilitamiseks kasutatakse nii *in situ* kui *ex situ* meetodeid. *In situ* säilitamise all mõistetakse loomade pidamist neile loomulikus või sellele lähedases keskkonnas. Ohustatud tõugude puhul peetakse silmas loomade pidamist väiksemate karjadena ning paaritamisel või seemen-

Foto 2. Seminari juhatas Olev Saveli

(M. Kalamees)

damisel inbriidingu vältimist. *Ex situ* säilitamiseks on kaks meetodit – kas elusloomadena väljaspool loomuliku keskkonda (loomaparkides, loomaaedades jm) või sügavkülmutatult sperma, ootsüütide, embrüote või DNA-proovidena.

Ohustatud tõugu loomade arv ja neile toetuse maksimum 2011. aastal

Tõug	Populatsiooni suurus	Aretus-		Ohustatud tõu toetuse loomad	Toetuse suurus, € / loom
		isasloomi	emasloomi		
Eesti maatõug	1226	27+8*	633	723	196,21
Tori universaalsuuna hobune	729	33	260	498	186,62
Eesti raskeveohobune	326	14	97	212	199,08
Eesti hobune	2197	80	562	1534	186,62
Eesti vutt	9500	**	**	x	x

* – reaalselt saab kasutada 13 pulli spermat, kahte pulli saab kasutada ka paarituses ja lisaks on veel 14 paarituspulli. Krüopangas on spermat kaheksalt varem aktiivses kasutuses olnud pullilt

** – individuaalses jõudluskontrollis on 216 emasvutti (kahes erinevas farmis, kummaski 108 individuaalpuuri)

x – vuttide eest ei maksta omanikele ohustatud tõu toetust

2011. aastal võeti aretustoetuse maksimise arvesse järgmist:

1) eesti hobune – 2010. a kanti tõuraamatusse 204 varssa ja 193 noorhobust osales jõudluskontrollis;

2) eesti raskeveohobune – 2010. a kanti tõuraamatusse 38 varssa ja 27 noorhobust osales jõudluskontrollis;

3) tori universaalsuuna hobune – 2010. a kanti tõuraamatusse 30 varssa ja 178 tori tõugu noorhobust osales jõudluskontrollis (siin on ka TB-osa noorhobused);

4) eesti maatõugu veis – 633 tõuraamatusse kantud veist (pullid, tõuraamatu A-, B- ja R1-osa lehmad);

5) eesti vutt – 216 lindu individuaaljõudluskontrollis.

2. Eesti vutt – unikaalne linnutõug

Prof Harald Tikk refereeris kogumikus avaldatud artiklit. Eestisse toodi esimesed farmivutid 1967. aastal. EPA eriloomakasvatuse kateedris hakati prof C. Ruusi eestvedamisel uurima põldvuttide kasvu ja arengut, lindude munemisbioloogiat, vutimunade ja -liha keemilist koostist.

Eesti vutitõugu aretati Kaiavere vutifarmis 1977.–1987. a mitmete Eestisse imporditud vutipopulatsioonide baasil. Pika töö tulemusena kinnitati Üleliidulise Agrotööstuskomitee käskkirjaga eesti muna-lihavutid vutitõuna ja anti välja autoritunnistus (Prikaz..., 1988). Uue tõu autoriteks kinnitati Harald Tikk, Valeri Neps, Reet Laur ja Rein Teinberg. Uue tõu loomisele kaasaaitajateks kinnitati K. Ilmet, T. Täpsi, V. Tikk, S. Roosipuu, J. Piiri ja M. Kurs.

Aretustöö eesti vuti loomiseks kestis 10 aastat, 20 põlvkonna jooksul paranesid vuttide produktiivsuseomadused märgatavalt ja olid 1987. aastal järgmised:

- toodang aastas: 304 muna,

- täiskasvanud vuttide kehamass 32-nädalaselt: ♀♀ 195 g, ♂♂ 170 g,

- muna keskmine mass: 12,0 g,

- 28-päevaste noorvuttide kehamass: ♀♀ 128 g, ♂♂ 117 g,

- söödaväärindus munade tootmisel: 2,62 kg/kg.

Käesolevaks ajaks on vutikasvatusalaste uurimiste keskusteks kujunenud ja jäänud Järveotsa ja Treieri (Äksi) vutifarmid. Järveotsa vutifarmis, mis on Eesti suurim ja ka Euroopa üks suuremaid, on mitukümmend tuhat sugu-vutti ja lisaks eesti vuttidele kasvatatakse ka Prantsuse päritolu lihatüübilisi vutte. Äksi vutifarmis peetakse eesti vutte, nende koguarv ulatub paari tuhandeni.

Tänapäevane eesti vutt on hea munevuse ja küllaltki suure kehamassiga, et noorvutte ka lihaks kasvatada. Kuueteistkümmne põlvkonna jooksul, alates 2000. aastast, on välja kujundatud uued eesti vuttide muna- ja lihatüübilised perekonnad. Eesmärgiks seati luua kaks erinevat jõudlustüüpi: veidi parema munevusega ja kergemad ning suurema kehamassiga, kuid hästi munevate vuttide perekonnad.

Viimastel aastatel on eesti vuttide muna keskmine mass võrreldes tõu tunnustamise aegsega (12,0 g) tunduvalt suurenenud. 2010. a kontrollaasta tulemuste põhjal kaalusid munatüübiliste vuttide munad keskmiselt 14,2 g ja lihatüübilistel 13,7 g.

Muna keskmise massi stabiliseerimiseks jäetakse aretusest välja väga väikesed ja suuri (15–25 g) mune munevad emasvutid. Vutimunade suhteline mass (muna mass / kehamass) on niigi poole suurem kui kanamunadel ning väga suurte munade munemine võib põhjustada munajuha ja kloaagi rebendeid, põletikke ning lõppeda emasvuti surmaga.

Eesti emasvuttide kehamass oli munemise algul keskmiselt 175–180 g. Aastaga suurenes nende kehamass 254–260 grammini (vastavalt muna- ja lihatüübilistel lindudel). Peab märkima, et kehamass varieerub rohkem lihatüübilistel vuttidel, suurimate emasvuttide kehamass ulatus munemisperioodi lõpuks kuni 362 grammini.

Eesti vutt on säilinud, vaatamata mitmetele tagasilööki-dele, mida põhjustasid majanduse uperpallid, ning on ka toodanguvõimelt paremaks muutunud. Praegu on vutiaretajate ja -kasvatajate eesmärgiks säilitada tulevastele põlvkondadele kõige produktiivsem põllumajanduslinnu tõug, kes on ühtlasi ainuke Eestis aretatud linnutõug. Selleks on välja töötatud aretustöö plaan 2013–2018, mille järgi püütakse vuttide individuaalse jõudluskontrolli tulemusi rakendada eesti vuti populatsioonil, et tagada kogu karja vitaalsus, elujõud ja head jõudlusnäitajad.

3. Eesti maatõugu veis

Pm-mag Käde Kalamehe ettekanne oli varustatud arvukate fotode ja tabelitega, mis aitasid paremini mõista eesti maatõu olukorda ja arenguteid ning säilitamise võimalusi aretuslike abinõudega.

Lühikesele ajaloolisele ülevaatele ja maatõu välimiku kirjeldusele järgnes piimajõudluse analüüs ning ülevaade tõufarmidest ja EK Seltsi tegevusest.

Aasta-aastalt on suurenenud lehmadel ristluu kõrgus ja rinna sügavus, laudja laiuse mõõtmed on olnud periooditi kõikuvad. Džörsi tõu kasutamine põhjustas lehmade rin-

naumbermõõdu ja kehamassi vähenemise 1988. aastast kuni 1997.–1999. aastani.

Pärast EK Seltsi taasasutamist 1989. aastal on tõhustunud aretustöö, mida kinnitavad kahekümne aasta jooksul suurenenud maatõugu lehmade mõõtandmed: 2010. aastaks oli eesti maatõugu lehma keskmine ristluu kõrgus 132 cm, rinna sügavus 71 cm ja kehamass 489 kg.

Eesti maatõu piimajõudluse tõus oli märgatav 1998. aastal, esmakordselt ületati 4000 kg künnis 2004. a, suurim keskmine piimatoodang saavutati 2010. a – 4850 kg lehma kohta. Kuna enamik maatõugu lehma on karjades, mille suurus on 1–3 lehma, siis oma pere tarbeks peetavaid lehma söödetakse vastavalt võimalustele ja piimakogusele ei pöörata tähelepanu, olulisem on piima rasva- ja valgusisaldus.

Tabel. Eesti maatõugu lehmade piimajõudlus (Eesti Jõudluskontrolli aastaraamat, 2011)

Aasta	Aasta-lehmi	Piima kg	Piimarasva		Piimavalku		R+V kg
			%	kg	%	kg	
1965	877	2948	4,14	122	–	–	–
1970	1131	3003	4,28	129	–	–	–
1980	984	3394	4,27	145	–	–	–
1990	566	3430	4,43	152	3,32	114	266
2000	443	3936	4,78	188	3,49	137	325
2010	461	4850	4,55	221	3,38	164	385
2011	493	4461	4,56	203	3,42	153	356

Iseloomult on eesti maatõugu veis sõbralik, uudishimulik, kuid isepäine, tugeva karjainstinktiga. Teiste piimaveisetõugudega koospidamisel on ta sageli karja juhiks. Ohu korral (hundid, koerad) võtavad maatõugu veised ringkaitsesse ja peletavad ohuallika eemale. Sööda suhtes on nad valivad ja seetõttu esineb vähem ka ainevahetushaigusi. Tüüpilisteks tõuomadusteks on veel vähenõudlikkus, haigustele vastupidavus (nakkushaigused, jalgade haigused), kerge poegimine ja sobivus tavalistesse söötmisspidamistingimustesse ning pikaelasticus. Eesti vanim lehm Õõda (sünd 10.05.1982) elas oma viimase eluaasta Eesti maaülikooli suurloomakliinikus ja suri 29.12.2005. a 23 aasta 7 kuu vanusena.

2011. a jõudluskontrolli näitajate põhjal on kolmest eesti piimaveisetõust eesti maatõul esmapoeginutel kõige vähem raskeid poegimisi ja seega ka kõige vähem surnult sündi. Jäsemehaigustega on praagitud ainult 5% (holsteinil 16,6%). Eesti jõudluskontrolli 2011. a aastaraamatu andmetel on piimaveiste keskmine vanus 4 aastat ja 7 kuud, kuid maakarja keskmine vanus 5 aastat ja 5 kuud. Pikaelasticus, üle 12 aasta vanuseid maatõugu lehma oli karjas 2011. a 3,4% (holsteinil 0,4%).

Eesti maatõul on olnud huvitav ja vastuoluline arengulugu. Tänu tublidele ja entusiastlikele maatõu aretajatele on maatõul täita kindel roll Eesti loomakasvatustes.

- Eesti maatõug on meie oma rahva aretatud tõug.
- Eesti maatõul on palju häid tõuomadusi: pikaelasticus, nudisus, kerge poegimine ja tugevad jalad, piima suur rasvasisaldus, head piima laapumisomadused. Viimaste

omaduste tõttu sobib piim hästi erinevate piimatoodete valmistamiseks.

- Tõu vähenõudlikkuse tõttu sobib eeskätt väiketaludesse ja rannakarjamaadele.

- Eesti riik on väärtustanud kohalikud väikesearvulised tõud, makstes nende omanikele ohustatud tõu säilitamise toetust.

4. Ohustatud tõugude säilitamise probleemid

Krista Sepp käsitles esmalt ohustatud eesti hobusetõugude arvukust ja olukorda. Probleemi pakub hobuste väike arvukus tõuraamatutes ja piiratud genofond. Aretajad võtavad vastu ohustatud tõu säilitus- ja aretusprogrammid (E, ER, T 2011–2020), lähtudes kehtivatest õigusaktidest.

Suur tähtsus on ohustatud tõu säilitamisele kaasaaitavate struktuuride koostööl: aretusühing – põllumajandusministeerium – maaülikool – toetajad jt. Koostöö tugineb nende struktuuride kompetentsusele ning ühtsete põhimõtete ja eesmärkide arvestamisele.

Järelevalvet säilitus- ja aretusprogrammide täitmise ja seadusega kehtestatud õigusaktide üle teostab Veterinaarja Toiduamet. Kas ELi ja Eesti seadustik aitavad kaasa meie hobusetõugude säilitamisele?

Probleemiks on muutuvad seadused ja sageli muutuvad põhimõtted, eriti mõnel ametnikul.

4. Kolme hobusetõu säilitamise aretuslikud abinõud

Pm-knd Andres Kallaste käsitles põhjalikult aretustöö põhimõtteid. Hobusetõu säilitamise ja tasuvuse määravad tõu bioloogilised ja majanduslikult kasulikud omadused, samuti tõu sotsiaalkultuuriline ja majanduslik väärtus.

Tõu säilitamise aluseks on selliste puhtatõuliste hobuste arv, keda kasutatakse aretuses suguhobusena. Ainult nende omaduste ja tõuhobuste arvu järgi saab üles ehitada optimaalse aretusliku süsteemi. Tõu aretuse ja säilitamise edu ei ole võimalik majanduslikult kasulike omaduste valikuta.

Piiratud genofondiga tõus on vältimatu pidevalt suurenev homosügootsus sugulusaretuse ja juhusliku geenitriivi mõjul, millega seoses kontrollitakse pidevalt inbriidigutaseme tõusu (eriti tõutuumikus). Samuti tuleb määrata inbriidingu mõju peamistele tunnustele ja inbriidingu depressiooni piirid igale tunnusele.

Majanduslikult kasulike omaduste optimaalne areng ja säilimine hobustel nõuab küllaltki suurt heterogeensust, mille hoidmiseks piiratud genofondiga tõus on vaja rakendada spetsiaalseid aretusvõtteid. Heterogeensust saab hoida sisestava ristamise teel kõige enam geneetiliselt lähema ja majanduslikult kasulike omaduste poolest sarnase tõuga.

Sisestavat ristamist on lubatud kasutada sellistel juhtudel, kui see parandab peamiselt majanduslikult kasulikke omadusi ja ei mõju negatiivselt tõu tüübile, kohanemisvõimele, söödakasutamisele jm.

Tõule, kus aretuskaik on näidanud, et sisestav ristamine ei ole vastuvõetav teiste tõugudega, on vajalik luua eraldi süsteem heterosügootsuse hoidmiseks selektsiooni teel.

Oluliseks struktuuriüksusteks piiratud genofondiga tõugudes on tõusisesead tüübid, mis luuakse peamiselt sugutäkkude kasutamise ja vahetamisega kasvanduste vahel. Nende kasvanduste tähtsus, kus on loodud oma tõusisene tüüp, on väga suur, eriti oluline on see tõu säilitamisel. Õnneks neid on Eestis:

- Pihtla hobusekasvandus,
- Andres Kallaste hobusekasvandus (ettekandja jättis märkimata),
- Tori hobusekasvandus,
- Andres Suppi eesti raskeveohobuste kasvandus,
- Heimtali hobusekasvandus.

Tõusiseste geneetilis-funktsionaalsete tüüpide loomine võimaldab mitteühtlase paaridevalikuga hoida vajalikku heterogeensust tõus.

Eriti tähtis on liinilise struktuuri hoidmine väikesearvulises tõus. Selleks oleks vaja nende tõugude spermabank luua, mille abil on võimalik hoida tõusisest geneetilist erinevust.

Ohustatud tõu säilitamine peab toimuma ühtse plaani järgi koordineeriva nõukogu kaudu. Nõukogus peab olema esindatud ohustatud tõu kasvatajad, teadlased ja põllumajandusministeeriumi esindajad.

Seminari lõpudiskussiooni ei tekkinud, sest geneetiliste ressursside spetsialist ei kandnuks seda välja. Tõsiselt kahju oli, et Katrin Reili pidi varsti Tallinnasse tagasi sõitma. Hobusekasvatajatel oli hulgaliselt küsimusi seoses ohustatud tori universaalsuuna hobuste uue aretusühingu tunnustamisega. EHSi valet selle vastu ei rahuldatud, millele järgnes halduskohus 10. oktoobril, otsus avaldatakse alles 1. novembril. Kohtule eelnes aga 4. oktoobril VTA jõudemonstratsioon, peadirektori käskkiri, millega peatati EHSi osa tegevuste riiklik tunnustus. Aluks geneetiliste ressursside spetsialisti koostatud vaieldava sisuga kontrollaktid. Võrumaa hobusekasvataja Ester Aderi küsimus „Kes registreerib minu hobuse ja annab passi välja?“ sai osalise vastuse. Loogiline oleks, et kui on õigus aretusühingu menetlusi peatada, peab peataja (VTA) selle funktsiooni täitmise võtma endale. Tõuareustööd ei saa katkestada, see on järjepidev protsess.

REISIKIRJAD

Piimakarjakasvatajate reis Malta Vabariiki

Pm-mag Tõnu Põlluäär

ETKÜ Tõuraamatu- ja aretusosakonna juhataja

Eesti piimakarjakasvatajad (42) tutvusid 26.–30.09 k.a Malta Vabariigi põllumajanduse, eelkõige piimakarjakasvatusega. Eesmärk oli teada saada, kas Malta kliimaatilistes tingimustes on piimaveisekasvatus võimalik ning kuidas kohanesid Eestist aastatel 2009–2010 ostetud 868 tiinet mullikat. Tollase ostu põhjuseks oli põhikarja vahetamine seoses haigustega. Reisi kohapealne organiseerija Vincent Parnis (KPH esindaja) oli ära teinud väga põhjaliku ettevalmistuse ja koostanud tiheda programmi eestlaste vastuvõtuks.

Foto 1. Maltal on vähe põllumaad

(T. Põlluäär)

Reisikavasse (väljasõit hotellist 8.30, tagasi 17.00) mahtus seitsme piimafarmi, ühistuliste piima- ja söödatehase külastus. Kuulasime loengut Malta põllumajandusest ja piimandussektorist ning saime teada, et piimatootjate ühistusse kuuluvad kõik piimakarjakasvatajad, pakutavad teenused liikmetele on sööda import ja tootmine tehases, piima töötlemine, liha töötlemine, farmiteenused (seemendus, sörgade värkimine, farmitarvete soetamine jms). Söödatehases toodeti 2011. a 48 000 t tonni sööta, lihatööstuses töödeldi 1105 tonni liha ning piima töödeldi 41 696 tonni. Piimast toodetakse erinevaid maitsepiimaid (banaani-, maasika-, šokolaadipiima jne), jogurteid, ricotta ja mozarella juustu.

Foto 2. Programmi juht Vincent Parnis jagab selgitusi

(T. Põlluäär)

Foto 3. Viktor Abela piimafarm

(T. Põlluäär)

Foto 5. Söödatehase ladu

(T. Põlluäär)

Malta on Euroopa Liidu kõige väiksem riik nii pindalalt kui rahvaarvult: pindala on 316 km² ja rahvaarv ~400 000 (rahvastiku tihedus 1309 inimest/km²). Rahvastiku tiheduse poolest on Malta kuues riik maailmas. Maa on Malтал madal ja kaljune, rannik rünklik. Malta põllumajandussektor on väike, enamik põllumajandusettevõteteid on väikesed ja eraomandis, ~15% tegeleb kariloomadega, omatoodetud kultuure ja toiduaineid tarbitakse kodumaal. Peamised põllukultuurid on kartul, lillkapsas, viinamarjad, nisu, oder, tomatid, tsitrusviljad ja paprika. Loomasööt (v.a põhk) ostetakse Maltale mujalt (Hispaania, Itaalia jne). Peamised eksporditartiklid on erinevad liha- tooted ja kala. Tiheda asustuse ja kivise pinnase tõttu on kariloomade kasvatajaid vähe. Maltal on 128 piimafarmi, neist 90 asub Malta ja 38 Gozo saarel. Keskmine karja suurus on 60 lehma. Kokku on lehma ~6000, päevas toodetakse 120 tonni piima. Lehma lüpstakse kaks korda päevas. Malta piimalehmade söödaks on peamiselt hein või põhk ja jõusööt (teravili, vitamiinid ja mineraalid). Põhili- selt tuleb sööt Malta ja Gozo piirkonna haritavatelt maadelt (~4500 ha). Kõik piimakarjakasvatajad on ühistu KPH (piimatootjate ühistu) liikmed. KPH kontrolli all on nii piima- kui ka söödatehas.

26. september

Emanuel Xuerebi piimafarmi külastus. Omanik andis oma tegevusest ülevaate: platsillüps, piimatoodang 9000 kg aastas, 30 liitrit päevas. Eestist on farmer ostnud

Foto 4. Lihatõugu veised Viktor Abela farmis

(T. Põlluäär)

60 tiinet lehmikut, söödab neile heina, põhku ja jõusööt, lehmad lüpsab ise. Piimahind on 50 eurosentit liiter, kaup- luses 80 s. Kunstlik seemendus 90% ulatuses, üle nelja korra uuesti innelnuud lehmad paaritatakse.

27. september

Ühistulise piimatööstuse külastus. Esmalt andis piima- tööstuse juht ülevaate tööstusest, toodetest ja mahtudest. Oli võimalus erinevaid tooteid testida. Seejärel toimus ekskursioon tööstusesse. Vaatasime, kuidas farmerid oma piimaautodega piima tööstusele üle andsid. Samuti oli tööstuse õuel mitu piimatoodete väljaveomasinat. Eks- kursioon jätkus tsehhide klaasakendega koridorides, kus sai jälgida erinevate piimatoodete pakendamist.

Vella piimafarmide külastus (200 lüpsilehma, 180 noor- looma). Omanik Brian Vella ülevaate: robotlüps alates 2011. a, päevatoodang 30 kg, piimas 3,50% rasva. Robo- tis käivad lehmad keskmiselt 3,8 korda, mis on väga hea tulemus. Vasikatele allapanuks kasutatakse paberijäät- meid. Praktiseeritakse I laktatsiooni lehmade sabade löi- kamist. Igal aastal praagitakse 30% lehmadest ning pea- mised väljamineku põhjused on jalgade vead, väike too- dang ja ahtrus. Pullide üleskasvatamist peab kahjumli- kuks, mistõttu müüb pullid.

Victor Abela liha- ja piimafarmis on 152 lehma, 110 noorlooma ja lisaks lihaveised. Lihapullide söödaks olid ka kondiitritööstuse jäätmed (küpsised). Platsillüps (16 x 16), lüpsiplats on suurim Maltal. Söödaratsioonis on

Foto 6. Teel Vincent Zammiti farmi

(T. Põlluäär)

Foto 7. Eesti farmerid vaatamas müüdnud mullikaid (vasakult: Arvo Kuutok – Takkasaare talu Järvamaa; Maie Tamm – Tartu Agro AS Tartumaa; Maiu Leilop – Sallasto OÜ Viljandimaa; peremees Vincent Zammit ja sulane; Aivi Kuutok – Takkasaare talu Järvamaa, Rita Paiste – Kõljala POÜ Saaremaa)

(T. Põlluäär)

14 kg jõusööta, hein ja põhk. Holsteini ja punast tõugu lehmade piimatoodangu erinevus on holsteinide kasuks 4 kg päevas. Piimahind on 60 senti, sest on väga head bakterite ja somaatiliste rakkude näitajad. Sõnnikut kasutab farm oma põldudel või müüakse see kartulikasvatustaludele. Peremees rõhutas ventilaatorite vajadust farmis, sest kliima on suhteliselt soe.

28. september

Söödatehase külustus Marsas ja loeng Malta piimandussektorist. Söödatehase juht andis ülevaate oma firmast. Tööstuses töötas kaks töötajat, kes jälgisid tootmisprotsesse arvutite ekraanidelt ja sekkusid, kui tekkisid mingidki häired. Tehases toodetakse loomaliikidele graanul-sööta ja erinevate retseptide järgi. Peale arvutiruumi sai jälgida sööda kotti pakendamist ja ladustamist laos. Meie sealviibimise ajal oli just pakendatud piimaveiste sööt. Sööda ladustas spetsiaalsetele euroalustele robot. Lastitud alused viis masin vajalikku kohta. Söödasegu koosnes sojajahust, maisist, odrast, mineraalidest ja vitamiinidest ning sisaldas proteiini 25%, õli 6,25%, kiudu 3,5%, tuhka 6,75%, Mg 0,2%, Na 0,5%, Ca 1,0%, P 0,7%. Samast laost anti sööt farmeritele välja.

Vincent Zammitil on 40 piimalehmaga perefarm, mida on peetud juba 60 aastat. Eestist on ostetud palju tiineid mullikaid. Soov oleks suurendada piimakvooti, aga see on Maltal kallid. Üleskasvatatud pullid realiseeritakse liha-tööstusesse.

Matthew Calleja piimafarmi peremees alustas veise-pidamist alles 2009. a, on noorim farmer (23 a) Maltal, farmis 25 lüpsilehma, kuid soovib suurendada karja 60 lehmani, aga taas probleemiks kvoodi soetamine. Kahekordne lüps lüpsiplatsil.

Foto 8. Azzopardi farm

(T. Põlluäär)

29. september

Azzopardi piimafarmis on robotlüks, 125 lüpsilehma, kellelt saadakse 34 kg piima päevas. Farm on ehitatud 2003. a. Talus peetakse ka broilereid (36 000). Praegu olevat mõlemad tootmisharud kahjumis. Söödaks on lutserniheini ja jõusööt (14 kg päevas). Mullikad paaritatakse.

Piimatootmine seelses kliimas avaldas väga tugevat muljet. Suurt tähelepanu pööratakse vee kokkuhoidlikkule kasutamisele, sest seda on vähe. Vaatamata sellele olid keskmised päevalüpsid külustatud farmides suured (25–35 kg lehma kohta päevas). Eestist ostetud lehmikuid farmerid kiitsid.

Suurtele lisakulutustele vaatamata oli veiste kvaliteet hea. Kindlasti on tootjate organisatsiooni KPH suure töö tulemusena farmerite koostöö kõrgel tasemel – piim müüakse tööstusesse, sisseostetud komponentidest toodetakse sööt kohapeal – ja seda KPH kontrolli all. KPH liikmetele pakutakse mitmeid vajalikke teenuseid. Toodetud piim, loosungi all „värsket piima iga päev“, tarbitakse väikesel Malta saarel kõik ära, valmistades sellest erinevaid tooteid (juust, jogurt, maitsestatud piim).

Kuigi ka Malta on Euroopa Liidu liige, jäi mulje, et erinevatesse regulatsioonidesse, võrreldes Eestiga, on suhtunud tolerantsemalt. Näitena võiks tuua selle, kuidas farmer võib ise piima tööstusesse viia ning hiljem sama autoga sõita läbi söödatehasest ja võtta peale vajaliku sööda, ladudes 25 kg kotid auto kasti piimatanki kõrvale. Farmides oli märgata ka lukustamata ravimikappe, milles erinevad ravimid vabalt võtta jms. Seejuures tundus kõik olevat kontrollitud ning puhtusele, korrale ja kvaliteedile vastav. Reis oli huvitav ja nähtu tõestas veel kord, et piimatootmisega saab tegelda erinevates kliimatilistes ja majanduslikes tingimustes, kui vaid on huvi, tahet ja vastupidavat meelt – aga sellised need piimatootjad juba on, olenemata ilmanurgast, kus nad seda vastutusrikast tööd teevad.

Lihaveisekasvatatajate õppereis Tšehhimaale

Reet Pikkmeets,
OÜ Talu ja Tulu

17.–21. septembril 2012

Tänu Tšehhi Lihaveisekasvatatajate Assotsiatsiooni presidendile Miroslav Vrablikule ja tegevjuhile Kamil Malatile avanes 44 Eesti lihaveisekasvatatajal võimalus tutvuda Tšehhi lihaveisekasvatuse ajaloo, arengusuundade ja edusammudega.

Tšehhi Vabariigi pindala on kaks korda suurem ja rahvaarv kaheksa korda suurem kui Eestis. Peetakse 180 000 ammalehma ja ligi 400 000 piimalehma (enamik holsteini ja piimasimentali tõugu).

Esimesena külastasime **kunstliku seemenduse jaama Natural** Hradištškos (www.naturalgen.cz). Direktor Jan Štráfaldal oli hea meel võõrustada esimest nii suurt gruppi Eestist ning tema sõnul oleval võimalus luua otsekontakte lihaveisekasvatatajatega enam väärt, kui suhelda vahendustfirmadega, keda huvitab kasum, mitte teenuse kvaliteet.

Natural on eraettevõtte, mis alustas tegevust 1990. a. pärast poliitilise režiimi muutumist. Tegeldi loomade ostumüügi vahendamisega ja alustati 22 pulli sperma müügi. Algul kasutati sperma granuleerimist, hiljem mindi üle Prantsusmaa kõrre tehnoloogiale. Uue tehnoloogia juurutamist vahendati veel kaheksale seemendusjaamale kaheteistkümnest. Samuti aidati Tšehhisse importida Prantsusmaalt 1000 šarolee veist, kasutades selleks 50%-st riiklikku toetust. 1998. a liideti ettevõttega osa endisest riiklikust teadus- ja seemendusjaamast, sh 4 töötajat, 15 pulli ning maad ja hooned. Praegu peetakse kuni 110 pulli, töötajaid on kümme.

Ettevõtte kasutuses on 60 ha rohumaad, allapanupõhk tuleb rendipõldudelt. Teravili tuleb osta vahetult pärast koristamist, kvaliteeti ja niiskust kontrollitakse ning aasta varu ladustatakse kolmekordses vanas kivihoones. Segajõusööta ei osteta, sest sellega on olnud halvad kogemused – mükoosid ja ebasobiv koostis. Sobivaks pullide söödaseguks on 50% otra, 30% nisu ja 20% kaera, päevane kogus 2–4 kg. Lisaks saab spermapull 0,5–1 kg sojat ja

150–200 grammi mineraalide-vitamiinide segu. Selline söötmine tagab sperma hea kvaliteedi.

Seemendusjaam tegeleb holsteini ja piimasimentali ning ka 15 erineva lihatõu pullide kasutamisega. Kokku kasvatatakse Tšehhis 22 erinevat lihavesetõugu. Lisaks sperma tootmisele vahendatakse ka Prantsusmaa firma Genes Diffusioni tipp-pullide spermat hinnaga 35–50 eurot doos. Tšehhis toodetud spermadoosi hind on 5–12 eurot. Direktor oli lahkesti nõus arutama uute tellimuste võimalikkude hinda, suuremaid koguseid saab soodsama hinnaga.

Rahvusliku lihavesite aretusprogrammi mõned põhimõtted (http://www.naturalgen.cz/english/index.php?page=spro_mas):

- selts ja aretjad valivad välja Tšehhi tipplemadest pulliemad;
- pulliemad seemendatakse nende tõugude päritolumaade tipp-pullidega;
- jõudluskontroll pole vaid andmete registreerimiseks, vaid ka aretusväärtuse arvutamiseks.

Kaheksakuuselt võõrutatud pullikud tuuakse testjaama, kus nad ühe kuu jooksul kohanevad ja neli kuud on nuumal (massi-iive 1,6–1,7 kg ööpäevas). Üheaastase pulli kehamass peab olema üle 600 kg.

Nii tootmis- kui ka tõukarjas tohib kasutada ainult testimise läbinud pulli, kui ta on sündinud Tšehhis. Pärast testiperioodi toimub valik/oksjon „Valiku päev“. Üleriigilistest 5–6 testjaamast läheb müüki kokku 900 pulli, Natural ostis neist viis. Noorpulli hind pärast testi on 4000–7000 €.

Esimene pulli hindamine toimub põlvnemise järgi, teine hindamine 2–3 aasta pärast seemendatud lehmade poegimiskerguse järgi (1 – poegis ise, sobib mullikate seemendamiseks; 2 – poegis loomapidaja abiga, sobib lehmadele; 3 – vajas veterinaarabi, pull praagitakse ja kogutud sperma hävitatakse). Kolmas pulli hindamine toimub järglaste järgi 4,5 aasta pärast. Seemendusjaam pakub müügiks ainult järglaste järgi testitud pullide spermat.

Tutvustati erinevate tõugude pulle. Eesti jaoks oli uus *parthenais*, kellel on kerge poegimine, vähetuntud saler,

Foto 1. Kunstliku seemenduse jaam Natural

(R. ja T. Pikkmeets)

Foto 2. ELKSi reisiseltskond

(R. ja T. Pikkmeets)

ka aubrak – Prantsusmaa mägedes kasvatatavad tõud. Kui limusiine kasvatatakse kuni 900 m kõrgusel, siis saleri ja aubraki tõugu veiseid. Huvitavad olid galloveid, kelle aretus on suunatud nüüd suurusele. Nad on populaarsed väiketaludes ja mägedes, tõul on üheksa erinevat värvuskombinatsiooni. Tšehhis oli esimene lihavesisetõug hereford, ka praegune aretussuund on väikeselt tüübilt suuremale. Ilusad pullid olid limusiini, šarolee ja aberdiini-anguse tõust. Naturali direktori sõnul on firma üldpildist kõrvale kalduv belgia sinine veis, kes ei ole looduslik, vaid kunstlik tõug. Turul on nõudlus nende sperma järgi, et ristamisel kasutada. Eelistatakse valge värvusega pulle.

Enamasti pakutakse ka geneetiliselt nudisid liine nii loomade heaolu, loomakaitse kui ka nudistamise veterinaarteenuse hinna pärast. Näiteks on Taanis lubatud vaid anesteesiaga nudistamine, mida võib teha ainult loomaarst. Lõpuks esitletigi meile geneetiliselt nudisid mustakirjut holsteini ja piimasimentali pulli.

Kõige vanem pull oli 13-aatane limusiin Zako, kelle spermatoodang kuus on 6000 doosi, kokku on müüdüd 250 000 doosi. Igal aastal müüb Natural 250 000 spermadoosi Tšehhis ja 500 000 välisriikidesse.

Järgmine külastuspaik oli Cunkovi pullide testjaam (www.opbcunkov.cz/gb/index.html), mis on 300 noorpulliga suurim testjaam Tšehhis. Vastu võttis meid direktor Pavel Kozák, kellel lisaks testjaamale on ka 200 ammlehmaga 400-hektariline farm. Ka selles ettevõttes märgiti, et on suurenenud nõudlus geneetiliselt nudide veiste järele. Pullid saavad päevas kuni 5 kg teravilja, mis on jagatud kümneks osaks päeva jooksul, söödakogust doseerib arvuti, lugedes veise elektroonilist märki kõrvas. Sama jõusöödaautomaadi juures on kaal ja arvuti fikseerib kehamassi ning kui palju ja millal on veis päeva jooksul automaadi juures käinud. Ametlik kaalumine toimub seltsi esindaja juuresolekul üks kord kuus.

Siiani korraldati oksjoneid kolm korda aastas, edaspidine plaan on aastas pidada neli oksjonit: veebruaris, aprillis-mais, juunis ja oktoobris. Oksjonite pidamiseks oli väljaehitatud osa katusealusega tribüünist ja ring loomade esitlemiseks. Enne oksjonit treenitakse pulle kolme nädala jooksul ringis kõndimiseks. 12–13 kuu vanuste pullide hinnad algavad 2500 eurost, kalleima pulli hind on olnud 10 000 eurot. Testimisele tuuakse pulle ka Saksamaalt ja

Foto 4. Punaste anguste kari Holaševice lähedal

(R. ja T. Pikkmeets)

Sloveeniast, ja muidugi on ka ostjaid oksjonitel väljastpoolt Tšehhi Vabariiki.

Testi läbinud pulli ei pea talunik oksjonile panema, võib jätta ka endale. Kasvatajale maksab pulli testimine testjaamas 900 eurot. Talunikul on võimalik saada testimise luba ka omas farmis, siis ei pea testjaama teenust kasutama.

Holaševice lähedal kooperatiivis oli töötajaid 50, kasutuses 1700 ha maad, 1500 veist, sh 260 aberdiini-anguse ammlehma, 15 tõupulli ja 350 holsteini tõugu lüpsilehma, 1000 siga, sh 100 emist. Lihaveiseid peetakse aastaringselt väljas. Miks valiti just aberdiini-anguse tõug – nad on nudid, heade emaomadustega, kerge poegimisega ja sobivad looduslikesse tingimustesse. Rohumaad asuvad 600 m merepinnast. 80% poegimistest toimub jaanuaris-aprillis. Direktori arvates pole vahet punasel ja mustal angusel Tšehhis, ainult värvus ja noorpullide erinev nõudlus nuuma- ja lihaturul – musta angust võib ostja pidada holsteiniks või holsteini ristaniks, punast aga limusiiniks või limusiini ristaniks. Kari oli 20 aastat tagasi põllumaale rajatud rohumaal – 35 ha 60 ammlehmale vasikatega. Karjatamisperiood on Tšehhis pikem kui Eestis – aprillist oktoobri või novembrini.

Vennad František, Martin ja Pavel Farka alustasid talus 2007. a nelja limusiini mullikaga, et tõestada vane-

Foto 3. Pullide testjaam

(R. ja T. Pikkmeets)

Foto 5. Limusiini pull vendade Farkade karjas

(R. ja T. Pikkmeets)

matele, et eraettevõtlus on mõistlikum kui kooperatiivis töötamine (isa töötab senini kooperatiivis, ema abistab poegi). Vennad on tuletõrjujad ja põhitöö kõrval haritakse 270 ha maad, sh 20 ha maad on teravilja all oma veistele. Et talul oleks kompaktne maakasutus, on osa lähemaid karjamaid renditud ja osa oma kaugemaid põlde välja renditud.

Praegu on karjas 42 limusiini amme ja tiined lehmikud ning tõupull Saksamaalt. Veised peetakse kolmes karjas – eraldi lehmvasikatega ammed ja pullvasikatega ammed, kui vasikad on saanud viiekuuseks. Kolmandas karjas olid talvel seemendatavad lehmikud – lahjem karjamaa olevat parem lehmikute sigivusele. Et seemendatakse alles kaheaastaseid lehmikuid, siis heal karjamaal võib olla nende rasvumise oht. Võõrutatud noorkari (lehmikute hinnad 1200–1400 eurot) oli juba müüdud, v.a 10 tõupullikandidaati ning endale jäetavad lehmikud. Põhikarja soovatakse suurendada 80 ammlahmani, sest 50% riigitoetusega sai hiljuti valmis uus laut. Tiine lehmiku hind algab 1600 eurost.

Käisime kahe karja juures, kus veised olid ülirahulikud, sest toimub väga range valik iseloomu järgi. Karjad olid väga hea väljanägemisega, nt üks Tigrise poeg kaalus 210-päevaselt 385 kg. Pooled veistest on geneetiliselt nudid. Varem kasutati ka embrüosiirdamist, millest nüüdseks on loobutud, sest valiti mahetootmine. Huvitav oli putukatõrjevahendiga vahetatav kõrvamärk, mille tootjafirmat ei õnnestunud kahjuks välja selgitada. 55–75% vasikatest saadakse kunstliku seemendusega, poegimised

detsembrist märtsini, 14 päeva enne võõrutamist antakse vasikatele nisu-odra-kaera segu.

Vladimir Lepša ja tema poegade talus kasvatatakse aberdiini-anguseid, kes on võitnud auhindu mitmel tõunäitusel, ja lihasimentale. Alustati 2001. a hobi korras 16 veisega, talu põhitöö oli siis metsa ülestöötamine. Praeguseks on 290 ha maad, 260 veist, sh 110 ammlahma, 40% vasikatest saadakse kunstliku seemendusega, kasutatakse Kanadast ja USA-st imporditud spermat. Esimene seemendus tehakse 13–14-kuuselt. Kari on aastaringselt väljas, aga ehitamisel oli suurem talvelaut, sest ekstreemsete ilmad talviste poegimiste ajal on põhjustanud mõnestki vasikast ilmajäämise. Vasikate võõrutamine, kaalumine, vereproovide võtmine toimub kord aastas sügisel vana lauda juures. Võõrutatud vasikad jäävadki lauta.

Kokkuvõttes on Tšehhi lihavesikasvatus heal järjel, palju kasutatakse kunstlikku seemendust ja embrüosiirdamist, seda eriti lehmikutel. Lisaks Tšehhis toodetule kasutatakse imporditud aretusmaterjali põhiliselt Prantsusmaalt, Saksamaalt, Kanadast ja Ameerikast. Karjades kasutatakse ainult puhtatõulisi testitud pulle. Tõuloomade hinnad on madalamad kui vanades Euroopa riikides, aga lihavesite geneetiline tase on hea ja väga hea. Ja seda suuresti tänu riiklikule toetusele tõuloomade sisseostmiseks ning väljatöötatud rahvusliku lihavesite aretusprogrammi olemasolule ja järgimisele.

Autor on ühtlasi Eesti Lihavesikasvatavate Seltsi kodulehe <http://www.lihaveis.ee> toimetaja.

Õppereis Šotimaale – parim koolitus

Aili Kirst
maaeettevõtja Saaremaalt

Eesti Lambakasvatavate Selts korraldas suvel järjekordse õppereisi, seekord Šotimaale. Sõidu ajal andis seltsi juhatuse esinaine Ell Sellis ülevaate Šotimaa loomakasvatusest. Šotimaal on 27 erinevat tõulammaste aretusorganisatsiooni, samapalju on ka lambatõuge. Statistika järgi kasvatatakse lambaid rohkem kui veiseid. Lammaste arv ühe hektari kohta suureneb loodest edelasse, tallede arv kasvab viljakamatel aladel. Praeguse seisuga on 2,64 mln põhikarja utte ja 3,3 mln talle. Põhikarja utte peetakse viis aastat, kuni ta on neli korda poeginud, seejärel müüakse lihaks. Vanade lammaste realiseerimine on hästi korraldatud ja müügitulu moodustab kümme protsenti lambaliha müügist. Karjad on erineva suurusega – 500 farmis on rohkem kui 1000 lammast, 12 500 farmi on väiksemad. Veiseid ja lambaid karjatatakse enamasti koos.

Šotlastel on 37 koduloomade tõugu, neist üheksa rahvuslikku lambatõugu. Meie õppereisi sisse mahtus suur põllumajandusnäitus, kus nägime enamikku nendest koduloomade ja -lindude tõugudest. Loomi esitleti väljakujunenud süsteemis, parimad valiti välja loomaliigi, tõu ja vanuseklassi järgi. Uudistamist oli palju, sest nägime selliseid loomi ja linde, keda Eestis ei ole. Näiteks šokolaadpruunid *Manx Loaghtani* tõugu lambad, kellel on neli sir-

get sarve, ka uttedel. Väidetakse, et see lammas on söönud juba tuhat aastat Manxi mägede nõlvadel. Ta heidab kevadeti vana villa seljast, liha on taine, madala kolesteroolisisaldusega ja väga maitsev. Näitusel oli ka maailma väikseim, ainult poole meetri kõrgune *quessanti* tõugu lammas. Jäärad on vägevate keerdsarvedega. Vill on tooniderikas valgest mustani, hea viltimiseks ja ilmselt sobis kunagi viikingite kampsuniteks. Veel üks iidne tõug – *Soay* lammas on värvuselt pruun, suurte keerdsarvedega. See olevat tuhandete aastate jooksul maailmas kõige algsemal kujul säilinud lambatõug Soay saarelt, kuid nüüd

Foto 1. Šotimaa maastik

(U. Sellis)

Foto 2. Põllumajandusloomade näitusel (U. Sellis)

on neid ka teistel maadel, eriti Ameerika Ühendriikides ja Kanadas. Ka see lammas „pügab“ ennast igal aastal ise. Soay lammaste villa kedratatakse käisitsi, lõngast kootakse varrastel kudumeid ja lihast valmistatakse maailma parimates restoranides delikatesse. Neid lambatõuge säilitatakse algsel kujul.

Aretusorganisatsioonid olid esindatud oma tõugudega. Oli väga huvitavaid ja lausa jahmatama panevaid veise-tõuge, kanu, kalkuneid, hanesid, parte ja tuvisid, pikk rida jahikulle ja hobuseid. Muidugi vaatasime kõik väljapanekud üle, aga lammaste juurde tulime ikka jälle tagasi. Maagiliste nimedega tõud – *bluefaced leicester*, *white faced woodland*, *scotish blackface*, *oxforddaun*, *sharol-lais*, *herbidean*, *roussin*, *boreray*, *oxford*, *cambridge* ja paljud veel, kõik olid esindatud teadagi parimate isenditega ja iga lamba omanik oli valmis kohe demonstreerima, kui vahva loom tal on. Ja vahvad nad olid tõesti kõik. Tahaks seda, teist ja kolmandat. Kindlasti on see ka hobikorras võimalik. Kuid suurtes farmides on töö parimate tõugudega hästi läbi mõeldud, et tootmine oleks edukas ja aretuskeem tagaks saavutatud säilitamise ja edasi arene-mise.

Sellist hästi toimivat süsteemi tõulambakasvatustes nägimegi esimeses farmis, mida pidasid isa ja kaks poega. Neil on kaks tuhat aakrit (1 aaker = 0,46 ha) maad, millel karjatatakse 1000 põhikarjautte ja 110 limusiini tõugu lihavaest. On rajatud suured koplid kahesaja-aastaste kivieadadega, millel lisaks puupostidel traatvõrk või elektrikarjus.

Foto 3. Värvitud lambad näitusel (U. Sellis)

Silo, põhk ja ka teravili ostetakse. Kolm karjakoera on suureks abiks mäenõlvadel lambakarjadega manööverdamisel, koerad on peremehe sõnul kõige kallim vara farmis. Kui koertel on töö tehtud, kutsutakse nad spetsiaalsesse autosse sõiduks teise koplisse või koju, et nad ennast asjata ei väsitaks. Ka külalisi ei tahetud liialt väsitada ning neid sõidutati suurte traktorikärudega, istumiseks pikad põhupakid. Ikka mäest üles ja alla, ühe karja juurest teise manu. Peatuste ajal seletati meile üksipulgi loomapidamise põhimõtteid. Selles farmis peetakse kahte tõugu lambaid: *scotish blackface* ehk šoti mustapealine ja sinkja peaga *bluefaced leicester*. Mõlemad tõud on väga tähtsad mitte ainult aretuses. Šoti farmeritel on mäenõlvade ja metsaistanduste hooldamise kohustused. Sinipealised on kõige sobivamad istanduste korrashoidmiseks, söövad istikute vahelt umbrohu ära. Nad on ka head emad oma talledele, suure piimakusega. Kuid talled sünnivad villata, neid peab soojendama. Mustapealine on ajalooline Šotimaa tõug. Ta sööb mäekülgedelt talvel pruunikstõmbunud taimestikku, mida teised lambatõud ei taha. Farmer ütles, et mustapealise lamba vill ei sobi millekski ja ka liha temast ei saa. Kuid ta on vähenõudlik ja vastupidav karmides oludes. Oma suure karvase sabaga kaitseb talleid külma eest, kuna talvel on ilmad väga tuulised.

Just need kaks nii erinevat tõugu annavad ristamisel suurepärase tulemuse – ristandid pärivad oma vanemate head omadused: emalt piimakuse, hea emainstinkti, isalt vastupidavuse ja omaduse, et talled sünnivad villkattega. Nende vill ja liha lähevad asja ette. Kuid see pole peamine: ristandutesid, kelle tõunimeks on *scotch mule* (šoti muul), paaritatakse lihatõugu jääradega ja saadakse kõrge kvaliteediga talleliha, mille müük on peamine sissetulek. Muulasid omavahel ei paaritata.

Järgmises kahes naaberfarmis nägime nutikat koostööd. Üks pere istutab Euroopa Liidu projekti raames mäejalamise mäнди, tamme, saart ja kaske. Istanduse „rohimiseks“ lubavad nad naabrit seal omi lambaid karjatada. Kari on 1500-pealine, suurim piirkonnas. Mägedes kaljude peal otsivad suupoolist šoti mustapealised (*blackface*) ning enamik *swaldale* ja mustapealise ristandid ning ševioti tõugu lambad. Need viimased on erilised selle poolest, et söövad talvel mäed kanarbikust ja kuivanud sõnajalast puhtaks, täites naabrimehe maastikuhoolduse kohustuse. Suures karjas leidub ka kummalise tõunimega (*lley*) lambaid, kes on viljakad, väga heade emaomadustega valgepealised uted. Neid suffolki jääraga paaritades

Foto 4. Ajaloolised kiviaiad koos traatvõrguga (U. Sellis)

saadakse kiiresti kasvavad talled, kes saavad ilma jõusöödata kolme kuuga 30 kg raskuseks.

Metsaistanduse omanik on aga suur šoti mägiveiste fänn. Need 19 mägiveist jalutasid lausa koduaias ringi, peremees kammis nende pikka siidist pealiskarva ja lubas meilgi seda teha. Veised, keda meie oleme harjunud nägema võrdlemisi kondistena, on rammusad ja läikiva karvaga. Nad on küll aastaringelt karjamaal, kuid saavad lisaks ka jõusööta. Aprillis-mais poegivad. Lehmikuid peetakse pullvasikatest eraldi. Noorloomad müüakse lihaks kolmandal eluaastal. Kõige vanem lehm oli kahe-teistaastane. Veiseid oli musti, tumedamaid ja heledamaid ruskeid, isegi punase-mustatribulisi. Olevat ka valgeid, aga ürgne värvus on must. Karjamaal sobivad pidada koos lammastega, sest haaravad keelega pikemat rohtu, lammastega näksib lühikest muru.

Talus tegeletakse ka turismiga, sest taluhooned asuvad looduskaunis kohas kõrge mäe jalamil. Siin toimusid Harry Potteri filmivõtted ja see kuulsus toob rahvast kokku. Külaliste vastuvõtuks on ehitatud majutusruumid ja avar söögikoht. Turistidel on võimalus uudistada sõbralikke loomi ja matkata mägiradadel. Siia võib ka oma lemmiklooma kaasa võtta.

Aga farmer rääkis ka muredest. Turistid toovad küll raha sisse, kuid põhjustavad loomapidajatele tihti suurt kahju, kui nad mägedes oma koertega jalutamas käivad. Lambad kardavad võõraid koeri ja jooksevad kaljudel laiali, kaotades tihti oma talled. Karja ohustavad ka rebased, kes talleid murravad. Nii saab hukka isegi pool sündinud talledest. Hunte õnneks ei ole. Kaljusele mäele karjamaa-aeda rajada on võimatu. Karjakaitsekoeri ei saa kasutada, sest need lähevad turistidele kallale. Nii et igal pool on oma rõõmud ja mured.

Samas talus kasvatatakse ja õpetatakse ning müüakse karjakoeri. Peremees osutab lambakasvatajatele ka pügamisteenust. Selline mitmekülgne tegevus aitab kindlasti paremini toime tulla.

Et aretustöö on Šotimaal heal järjel, veendusime jällegi ühes tuhandepealises tõufarmis, kus Hollandi tekseli jääruga paaritatakse *lleyni* tõugu uttesid ja saadakse head lihatalled. *Lleyni* tõugu lamba aretusega on saavutatud tallede arvukuse suurenemine, mis on esimesel poegimisel 1,8 kuni 2. Tõu vastupanuvõime parasiitidele on tugev, tõug on täiesti universaalne, poegib väljas. Probleemsed uted praagitakse kohe välja. Noorlambad lähe-

vad pooleteiseaastaselt tõumüüki. Tapamajja saadetakse septembris 40-kilose elusmassiga aprillis sündinud talled.

Noor perenaine näitas meile, kuidas märgistamisel lambaid kaalutakse. Talle kaaludes näitab aparaat nii ema kui isa numbrit. Aretuses on tähtis, et talle sajapäeva mass ei oleks väiksem kui tema emal tallena. Lambad on aastaringelt väljas, talvel kõrgematel karjamaadel. Aprillis-mais lambad poegivad, enne seda antakse ussirohtu. Põhikarjas on ainult kergestipoegivad uted, probleemsed praagitakse. Talledele tehakse parasiiditõrjet kuuenädalalt ja võõrutamisel. Võõrutatud talled karjatatakse risti-kuudalal.

Selles talus peetakse loomade oksjoneid. Tõumüüki lähevad uted 20-pealiste rühmadena, jäävad aga üheksa päeva. Jäärad valitakse *lleyni* tõus emaliini järgi, arvestades sellega, kui kerge oli poegimine. *Lleyni* ja tekseli ristanduttesid müüakse ka aretusse. Tõuloomi karja ei osteta, sest nii välditakse võõra vere toomist oma karja. Pere üks jääb sai möödunud aastal tšempionitiitli. Peremees kasvatab viskithesele spetsiaalset otra, et saada raha tõuaretuseks. Neil on ka aberdiini-anguse ja simmentali tõugu lihavesed, müüakse tõupulle. Abiks on ka tuulegeneraator mäe otsas, mis annab elektrit loomade karjamaale vee pumpamiseks, toodetud elekter katab kogu talu energiavajaduse ja ülejääk müüakse. Peremees on õppinud põllumajanduslikku ärijuhtimist. Korralik kari, mahukad tootmis- ja täiuslik masinapark väljendab ettevõtte edukust.

Õppereisi päevakava oli päris tihe, uudistamist ja eeskujutähtsust kogemusi küllaga. Bussiga ühest farmist teise pikki vahemaid sõites ja puhkehetkedel suheldes oli igapäev oma lammastest palju huvitavat rääkida. Just eelmisel päeval enne reisi toimus Kurgjal Eesti lambakasvatajate kõige tähtsam lambapäev ja nii mõnigi tuli lennukile, vaat et sõba silmale saamata, sest Kurgjal esitletud loomad tuli ju koju tagasi viia. Tavaliselt on ikka nii, et aktiivsed inimesed jõuavad kõikjale.

Merike ja Ott Liivlaid on usinad õppepäevadest, koolitustest ja seminaridest osa võtma, õppereisidel käivad alates 2005. aastast. Praegu on neil sadakond põhikarja lammast, 48 eesti valgepealist utte on jõudluskontrolli all. Seltsi spetsialistid kontrollivad aretusprogrammi järgimist, annavad nõu. Talus on katsetatud erinevat tõugu jäärudega paaritamist. Merike ütles, et lambakasvatajate selts on tugevasti arenenud, seal saab hüva nõu jõudlus-

Foto 5. Lihatalled karjamaal

(U. Sellis)

Foto 6. Ühispilet Loch Nessi järve ääres

(U. Sellis)

Foto 7. Osalejate matk looduskauis paigas (U. Sellis)

kontrollis osalemiseks. Ta sai just õppereisidelt julgust tõiaretuseks. Gotlandi reisil nägi ilusaid lambaid ja ostis sealt tõujäara oma mustade lammaste paaritamiseks. Talus on ka dala jää. Kurgja näituselt ostis nüüd dorseti tõugu jäära, tahabki edasi minna dala ja dorseti liiniga. Kurgjal esitles ta hakklihapalle, mis kuulutati näituse parimaks lambalihatoiduks.

Teine õppereisil osaleja Merle Laas (Tsura talu OÜ loomakasvatuse juht) peab 200 põhikarja utte ja esines Kurgjal samuti edukalt: tema noorjäärad said esimese ja kolmanda koha, nooruttede rühm kolmanda koha, kaks eesti valgepealist lammast osalesid kaunima ute konkursil ning tunnustati teise ja neljanda koha vääriliseks. Lisaks nendele oli tal näitusele toodud 35 utte. Reisidel uudistab Merle, kuidas teistes riikides näituselambaid eksponeeritakse. Näiteks Šotimaal värvitakse valged lambad spetsiaalse pruuni ja beeži värviga, mida nägime ka kaupluses müügil. Värvitud lambad olid päris pilkupüüdvad.

Nooruke talutütar Triin Sellis (Väike-Hauka talu) osales Kurgjal noorte uttede rühmaga. Eesti valgepealist tõugu kaunima ute konkursil tuli tema lemmik esimesele kohale. Lapsest saati on neiu loomadega tegelenud, sellepärast said nad koos vanema vennaga lammaste vedamisega Kurgjale ilusasti hakkama. Pärast seda kohe järgmisel päeval Aberdeeni lähistel näitust küllastades hämmastasid Triini paljud vahvad tõud ja see, et mõni väikese karja omanik tõi kõik lambad kohale. „Meil võiks ka rohkem erinevaid tõuge olla,“ arvas Triin. Külalastatud farmides märkas ta, et erinevate tõugude ristamine on väga huvitav ja tulemused üllatavalt head. Perekond Sellised peavad eesti valgepealisi, tekseli ja dorseti tõugu lambaid.

Usin õppija ja reisija Tiiu Kauber nägi mõned aastat tagasi Belgia piimalambaid, mis hakkasid talle nii väga meeldima, et ostis endale ka. Nüüd on ta Eesti suurima piimalambakarja omanik ja müüb juba ise tõuloomi. Õppereisidel kogub ta täiendavaid teadmisi selle haruldase lambatõu pidamiseks. Kasulikke ideesid välismaa farmidest koguneb reisidel hulgaliselt.

Tunnustatud mahetootja Kaido Ilves vaatab teiste riikide põllumajandust laiemalt, sest viljeleb mahepõllumajandust 325 hektaril. Ta kasvatab põllul kolm aastat järjest teravilja, seejärel külvab karjamaasegu, teeb heina ja silo, karjatab lambaid ja järgmise ringiga läheb põld jälle vilja alla. Ja ei mingit tuulekaera ega pikaajalisi umbrohtusid. Lammastel on vähem parasiite. Nii tehakse Soome mahetaludes. Ka ettevõtte paarituhandeline lambakari on mahepidamisel. Norra reisil nägi uutset meetodit ja võttis oma farmis selle kasutusele kolmiktallede üleskasvatamisel. Meil lutitakse kõige pisemat talle, seal aga kõige tugevamat. Nüüd eraldab Kaido kolmikutest tugevama talle ja paneb nad torujootjast piima imema. Tähelepanekuid on teisigi. Näiteks vastsündinud talle saba kupeerimine on teistes Euroopa Liidu riikides lubatud, aga meil keelatud. Miks? Digitaalsed kõrvamärgid on meil kallimad. Kaidoga on õppereisidel mitu korda kaasas olnud ka poeg Kristen, kes lõpetas möödunud aastal Olustvere ametikooli taimekasvatuse erialal ja kavatseb ka loomakasvatust õppida. Õppereisid on noormehes sellel alal huvi äratanud ja nüüd vaatab ta hoopis teise pilguga oma talu tekseli ja dorseti tõugu karjale ning osaleb talu igapäevatöös.

Õppereiside algusest peale on need kõik kaasa teinud Eleri Visnapuu, kes käib küll talupidamise kõrvalt tööl, kuid on pidanud isegi kuuekümnepäevast suffolki ristandkarja, praegu on neid kümmekond. Ka Eleri poeg Brait-Siim on kolm korda reisidel osalenud ja lambakasvatusega päris kursis. Nad said Saksamaalt idee vastsündinud talledele lutist ternespiimaga koos kitsepiima anda, see mõjub seedimisele hästi ja nii saab ka edaspidi vajadusel kitsepiima lisasöödana anda. Norra reisilt tõi Eleri olümpiakellukese, mis on nüüd ühel karjajuhist kitsel kaelas.

Liidia Kängsepp ja Eve Hiop on naabrid kodutaludes ja ka reisil. Liidial on 43 põhikarja utte (eesti valgepealise ja tekseli ristandid). Eestis on kuus sellist aretuskarja, kus kasutatakse tekseli jäära eesti lammaste lihaomaduste parandamiseks. Liidia müüb tõujäarasid ja ka uttesid, need on 80% tekseli verelisusega. Reisidel uurib ta just aretustööd, seda on külalastatud riikides hästi selgitatud. Sama meelt olid ka õppereisijad Hiiumaalt. Harri ja Liia Vormsilt veendusid nendel reisidel tõulammaste pidamise vajaduses. Talus on ammusest aegadest peetud lambaid, kuid nende tõulisus ei ole olnud oluline. Nüüd valisid nad dorseti tõu tiheda pehme villa ja hea naha pärast, sest Liia tegeleb käsitöö ja turismiga. Talviti teeb villast ja nahkadest esemeid, suvel müüb need turistidele. Viimasel reisil veendusid nad „mule“ vajadusest sõtlaste eeskujul.

Õppereisijad hindavad Eesti Lambakasvatajate Seltsi kõrgelt. Selline koolituse vorm ei edenda ainult lambakasvatust, vaid tõstab üldist põllumehe harituse taset, laiendab silmaringi ja ärgitab midagi uut katsetama, maal ettevõtlust arendama, et eluga paremini toime tulla. Hindamatu on ka puhkus, viibides looduskauis paikades ning olles eemal igapäevasest rutiinist.

K R O O N I K A

Raivo Külasepp on aasta põllumees

Emeriitprof Olev Saveli
žürii esimees 2001–2007

Taasiseseisvunud Eesti kaheteistkümnes aasta põllumees kuulutati 6. novembril Toompeal kuuteistkümne nominendi hulgas. Kui tavaliselt konkureerivad veise- ja teraviljakasvatajad, siis sel aastal oli amplituud hoopis laiem. Nominentide hulgas olid mahemesinikud Tõnis ja Aili Taal Vinni vallast ja ratsaspordiedendaja Jaanus Berkmann Hiiumaalt, kanakasvataja Jarno Hermet Valgamaalt ja lambakasvataja Koit Kull Saaremaalt, seakasvataja Einar Jakobi Lääne-Virumaalt ning aianduse juht Raivo Külasepp Luunjast Tartumaalt. Teravilja kasvatamisele on suurel määral lisandunud raps, seda isegi suhteliselt vähem viljakatel maadel, nagu on Madis Avil Vara vallas Tartumaal ja Matti Kivipalul Tõlliste vallas Valgamaal. Meelis Kokkmaa Põlvamaal hakkab ise oma rapsist õli tootma.

Veisekasvatajaid esindasid eelmise aasta parimad Maie Mölder Tartu Agro Vorbuse osakonna piimakarjaga ja Kalmer Visnapuu oma kolme lihaveisefarmiga Lääne-Viru- ja Valgamaal. Neile sekundeerisid Leonid Linkov (lüpsirobotitega suurim farm ja esimene biogaasijaam) ja Teet Kallakmaa (tubli piimatootmisest investeerija) Järva- ja Pärnumaal ning perekond Simovart (korduvalt eesti maatõu parim kasvataja) Harjumaalt, Kalev Nurk (poldrialadel piimakarjakasvataja) Viljandimaalt ja Jaan Kiisk (oma perega suure talu majandaja) Lääne-Virumaalt.

Avalikkusele pakkus pinget Maalehe interneti-hääletus lugejate lemmikpõllumehe selgitamine. Valimisel käis viimase hetkeni tihe rebimine kahe mehe vahel. Veel paar päeva enne otsust juhtis hääletust üllatuslikult Jüri Simovart, kuid võitjaks osutus siiski Kalev Nurk (OÜ Karpo juht Tarvastu vallas) 45% häältega. Eesti maatõu kasvatusel liider jäi maha vaid 2,5% võrra. Kuivõrd kokku hääletas 31 087 lugejat, siis võivad eesti maatõu kasvatajad uhked olla, et Jüri ja Maarja Simovarti tööd tunnustas üle 13 000 Maalehe lugeja. Võitnu lisas, et tööalane sõpruskond on suur, küll nad aitasid.

Teise lisaauhinna andis üle maaülikooli rektor Mait Klaassen, kes tunnustas kõige innovaatilisemaks nominendiks Maie Mölderi, kes on alati valmis vastu võtma maaülikooli üliõpilasi õppe- või tootmispraktikale. Maie Mölderi loomaarstiharidus ja aastakümnetepikkune mitmekülgne loomakasvatapraktika on andnud väga suure kogemustepagasi, millest jätkub noortele palju jagada.

Kaheteistkümne aasta jooksul läks aasta põllumehe tiitel kolmandat korda aianduse juhtidele. Kui 2003. a sai

Foto 1. Raivo Külasepp ja Eesti Vabariigi president Toomas Hendrik Ilves, tagareas vasakult Kalev Nurk, Teet Kallakmaa ja Jarno Hermet
(Erakogu)

selle Johannes Valk ja 2006. a Kalle Reiter Harjumaalt, siis 2012. a tõi tiitli Luunjasse Soome-Eesti ühisfirma Grüne Fee Eesti ASi tegevjuht Raivo Külasepp. Teda tituleeriti kurgi-, salati- ja maitserohelise kasvatajaks. EPA energeetiku haridusega Külasepp tuli Luunja sovhoosi tööle 1982. aastal, kui katmikala ulatus 12 ha-ni. Nüüd on intensiivselt kasutuses 6 ha. Loetellu võiks kanda neljandana ka 2009. aasta põllumehe Mart Timmi, kelle Jaagumäe talus Võrumaal on aiaviljelus tähtsal kohal. On kuulda kurtmisi, et aiandusele osutatakse Eestis vähe tähelepanu (toetuste nappus), aga ometi kuulub kaheteistkümne aasta põllumehe tiitlitest neljandik neile.

Maakondadest on edukam olnud Tartumaa, kuhu on läinud samuti neljal aastal tiitel – 2004 Aavo Mölder ja Andres Härm, 2010 Madis Ajaots, 2011 Avo Samarüütel ja 2012 Raivo Külasepp.

Elutöö preemiat on antud välja kahel korral: 2001. a sai selle Peeter Kibe (Järvamaa) ja 2011. a Eino Härm (Tartumaa). Siinkirjutajale teeb rõõmu, et 2002. aastal välja pakutud hindamismetoodika on, küll väikeste täiendustega, aga siiski vastu pidanud üksteist aastat.

Ajakirja Tõuloomakasvatus viisteist aastat

Emeriitprof Olev Saveli
peatoimetaja

Esmalt tagasivaade peatoimetaja mõne ajakirja sissejuhatavale artiklile.

Ajakirja esimene number – 1/1998

Kirev on ajakirjanduse lett igas kioskis. Sealt leiab vähe maarahvale sobivat, aga loomakasvatajale pole hoopiski midagi. Ajakiri Põllumajandus käsitleb ka loomakasvatuse teemasid, kuid liialt vähe. Eesti Tõuloomakasvatuse Liidu (ETLL) üldkoosolekutel, kus osalesid üheksa tõuaretusühingu esindajad, on korduvalt arutatud, kuidas minna edasi. Tõuinfo ilmus neli aastat infolehtena. Läbi viidud küsitluse põhjal võib öelda, et infolehe temaatika huvitas loomapidajaid. Koos EPMÜ loomakasvatuse instituudiga (EPMÜ LKI) otsustati alates 1998. aastast alustada ajakirja Tõuloomakasvatus väljaandmist. Üheks ajakirjaks ühinevad erinevad väljaanded EPMÜ LKI loomakasvatus, ETLL Tõuinfo ja Eesti Mustakirju Karja Aretusühistu Eesti mustakirju kari. Esialgu levitatakse ajakirja tõuaretusühingute kaudu ja küsitluse alusel kujunes tiraažiks 800.

1/2002 - ühinemisaasta?

Veiste aretusühistute asutamistest möödub sügisel kümme aastat ja diskussioonidest nende ühinemiseks kuus aastat. Nüüd on lisandunud uus arutlusvariant: kuidas erastada Jõudluskontrolli Keskus. Probleemi tekitab vajadus sõltumatu piimaanalüüside labori järele. Tahan kutsuda kõiki veisearetajaid üles, et teha ära üks tugev aretusühistu juba sel kevadel. Uus tõuaretusseadus lubab EL nõudel sisse kõik välismaised ärimed, sellega tiheneb konkurents.

Jõudluskontrolli Keskus on loomaomanikele teenust pakkuv, mitte tõuaretust korraldav riiklik üksus. Riiklik teenindus on kummaline. Tänu riigitoetusele maksavad loomaomanikud umbes 50% teenustasust, kuid kontrolliõigus puudub. Riik võttis maailmapangalt laenu 9 mln krooni, et uuendada JKK arvutite riist- ja tarkvara ning piimalabori aparatuuri. Selle tagasimaksmiseks kasutati tõuaretuse otsetoetust, mis kuulunuks aretusprogrammide, tõuraamatu pidamise jm otsetoetuseks. Seega on loomaomanikud saamata jäänud otsetoetusega kaudselt juba teinud oma sissemaksed JKK erastamiseks. Õigused ja kohustused peavad olema tasakaalus samal tasandil. Edasine arutelu peaks andma sobivama lahenduse.

4/2002 – viis aastat

Ajakirja Tõuloomakasvatus viies aastaring saabki täis. Tagasivaates pakub heameelt asjaolu, et Eestis on olemas loomakasvatustlik ajakiri, kus igale loomaliigile on tähelepanu osutatud. Oleme püüdnud tasakaalus hoida loomakasvatusteadlaste ja praktikute tööde suhet. Toimetajatele on see olnud väga raske, sest teadlased on harjunud kirjutama, kuid praktikutega on keerukam. Aretusühistutes ja tõuseltsides on langenud publitseerimise kohustus enamasti tegevjuhtide õlgadele, kes on küllalt koormatud. Kõige suuremat andmebaasi omav Jõudluskontrolli Kes-

kus on väga harva ajakirja kaudu loomaomanikele selgitust jaganud.

Kui aastaid on inspeksioon tegelnud veiste tõuaretusühingute ühendamisega, siis hobusekasvatuses on ridamisi tunnustatud uusi aretusühinguid, isegi traavleid aretatakse. Eesti hobuse aretus on riigi poolt nii ahvatlevaks tehtud, et paljud hobusemehed on üheaegselt kolme seltsi liikmed. Inspeksiooni peadirektor andis 22. novembril tegevusloa alles septembris loodud seltsile ja võttis 25. novembri käskkirjaga selle ära EHSilt, teades, et kõik tõuaretusühingud peavad 2003. a. esimeses kvartalis taotlema uue tegevusloa. EHSi tegevusest eesti hobuse aretuses võib lugeda samas ajakirjas.

Tõuaretusinspeksioon on väga palju teinud tõuaretuse korraldamiseks Eestis, aga viimase hetke suhete klaarimine teeb tõsimeelsed tõuaretajad nukraks. Jääb vaid loota, et järgmine institutsioon taastab demokraatlikule riigile omase avaliku dialoogi.

4/2007 – kümme aastat

Alates 1998. aastast on kümme aasta jooksul välja antud 40 ajakirjanumbrit. Kõik need aastad on infolehte ja ajakirja trükkinud kunagi EPMÜst välja kasvanud trükikoda Paar OÜ, kus on mõistetud väljaandjate kogenematust, üle saadud materjali hilinevast esitamisest, aga ikka tagatud tähtaegne trükkimine. Nendelt oleme kogemusi omandanud, samas on trükikoda tehniliselt arenenud. Siinkohal siiras tänu direktor Peeter Adamsonile koos perega, asedirektor Hanno Külmale, aga eriline kiitus trükikoja müügijuhile Leili Niglasele ja kujundajale Irina Gronile. Lootusetust olukorrast on välja tulnud tihti tänu neile ja trükitoetuste pingsale tööle.

Laekunud artiklid on trükivalmis seadnud peatoimetaja prof Olev Saveli ja toimetaja pm-knd Eha Lokk, keelelist korrektoori on teinud Silvi Seesmaa ja Sirlu Lember. Eesti keele normid on koos riigikorraga demokratiseerunud, mis annab võimaluse sama väljendit erinevalt, kuid tõselt esitada. Aga sellest pole probleemi tekkinud, korrektorite leebus ja kontaktsus tuli alati kasuks. Käsikirja ettevalmistuse kiirenemisele ja võimalike uute vigade vältimisele on andnud oma panuse küljendajana ja kujundajana noor kolleeg ning arvutifänn pm-dr Alo Tänavots. Suur tänu põhjalikkuse ja operatiivsuse eest!

Toimetus kiidab siinkohal kõige kohusetundlikumaid autoreid: *PhD* Matti Piirsalu, pm-mag Käde Kalamees, ETKÜ juhatuse liige Tõnu Põlluäär.

Oleme püüdnud kasutada ka professionaalse ajakirjaniku abi ja rääkinud ajakirja levitamisest postiametiga. Kahjuks osutusid need ettevõtmised liialt kalliks. Teadlaste kirjutised on harvemaks jäänud. **Aga kümme aastat oleme koos vastu pidanud. Suur tänu!**

Järgmised viis aastat

2008. aastal oli materjalide laekumisega endiselt raskusi. EMÜ VLI direktor Toomas Tiirats pöördus 6. veebruaril akadeemilise personali poole e-kirjaga, et avaldada Tõuloomakasvatustes populaarteaduslikke artikleid. Üleskutse arvestatav mõju oli ajakirja 1. ja 2. numbrile. Õnneks on jõutud jälle arusaamisele, et teaduse populariseerimine on tähtis. EMÜ kuulutas välja sellealase konkursi

2008. a, mille peaaühinna saamise (emeriitprofessor O. Saveli) võib kirjutada ETLLi arvele, sama kordus 2009. a.

Vähe oli artikleid linnu-, lamba- ja karusloomakasvatuste teemal. Ka seakasvatuse temaatika on ahtake. Probleemiks on muidugi ka nendel erialadel tellitavate ajakirjade väike arv. Kompenseerib seda aga võimalus Internetis artikleid lugeda.

2009. aastal olid teadustöö hindajad jõudnud jälle arusaamisele, et teaduse populariseerimine on tähtis, mistõttu laekub artikleid veterinaarmeditsiini ja loomakasvatuse instituudist.

Heitlik on artiklite saamine hobusekasvatuse teemadel, eks Oma Hobu võtab oma osa. Karusloomakasvatatajad on jäänud omavahelise infovahetuse juurde, kuid Karusloomakasvatataja (2009. a 2 numbrit) pole avalikult kättesaadav. Lamba- ja kitsekasvatuse alal ilmusid vaid kitsede söötmisnormid. 2009. aastat on läbinud teave, et kohe taastatakse ajakirja Lammast ja Kits väljandmine, kahjuks seni pole ajakirja ilmunud.

Avaldatud artikleid 2008–2012

Tõuaretusühing	2008	2009	2010	2011	2012	5 aastat
PM+VTA+JKK	13	8	7	7	7	42
EMÜ VL	13	15	21	12	7	68
ETLL	9	9	8	10	13	49
ETKÜ	16	16	8	12	16	68
EK Selts	3	4	4	5	5	21
ETSAÜ	5	6	3	1	4	19
ELS	1	4	1	3	2	11
ELaS	2	0	0	8	4	14
EHS	8	5	13	9	5	40
EKAÜ	2	0	1	0	0	3
Kõik kokku	72	67	66	67	63	335

2010. aastal on ajakirja väljaandmisega olukord jätkuvalt keerukas, artiklid laekuvad raskustega. Neljanda numbriga jäi vaid 20 lk, tavaliselt 28 või 32 lk. Oma eriala tutvustamisest pole huvitatud ELaS, ajakirja siiski tellitakse (20), ja EKAÜ (ajakirja ei telligi). EHS sai kirjutamishoogu juurde.

2011. aastal tuli korrata, et on raskusi artiklite saamisega. Tublimaks on muutunud ELaS, aga sea- ja karusloomakasvatatajate tegevus on kajastamata. Veterinaarmeditsiini ja loomakasvatuse instituudile oleme saatnud märgukirju, kuid artiklite avaldamise huvi on vähenenud, oleme püüdnud Alo Tänavotsaga referaatide kaudu instituuti esindada.

2012. aasta ei erinenud oluliselt eelmisest neljateistkümnest. Probleem oli ikka materjali laekumise tähtaegadega. Karusloomakasvatatajad ei pidanud vajalikuks tutvustada teistele loomakasvatatajatele küüliku- ja tšintšiljakasvatust – äkki tuleks nende hulgas kasvatatajaid lisaks?

4/2012 – viiosteist aastat

Ajakirja Tõuloomakasvatust on jäänud ainukeseks kõiki loomaliike käsitlevaks väljaandeks. Ilmumise lõpetas Maamajandus ja puges infolehe Maalehe vahele, aga võib-olla ongi see õige koht. Glamurne Oma Hobu piirdub ühe liigiga ja võistlusspordiga, mis annab piisavalt materjali, kuid kujundus ja vormistus on kallis.

Tõuloomakasvatust on ainuke populaarteaduslik loomakasvatuse ajakiri, mis on avatud teadlastele, spetsialistidele ja loomakasvatatajatele nii kirjutamise kui lugemise mõttes. Kirjutama on õnnestunud vaid üksikuid tublisid loomakasvatatajaid kaasata. Oleme püüdnud avaldada kutseliste ajakirjanike töid, kuid finantsilised võimalused piirasid seda. Põhiraskus on jäänud siiski aretusühingute juhtide ja spetsialistide ning loomakasvatusteadlaste kanda.

Ja ikka on laekunud artiklid trükivalmis seadnud peatoimetaja emeriitprof Olev Saveli ja toimetaja pm-knd Eha Loka keelelist korrektuuri on teinud Silvi Seesmaa, küljendajanud ja kujundajanud pm-dr Alo Tänavots. Viis aastat tagasi avaldasime kiitust trükikoja Paar OÜ kümne aasta tegevuse eest, nüüd võime lisada veel viis aastat. Ka kollektiiv on sama: direktor Peeter Adamson koos perega, asedirektor Hanno Külm, müügijuht Leili Niglas ja kujundaja Irina Gron. Isegi lootusetud olukorrad on lahendatud positiivselt. Kõik 60 ajakirjanumbrit on jõudnud loomakasvatatajate kätte iga kvartali kolmandal kuul. Siinkohal on ETLLi liikmetest tõuaretajad tänulikud PRIA koolitus- ja teavitustegevuse toetusele (MAK meede 1.1.).

Suur tänu kõigile!

Lugupeetud autorid ja lugejad!
Libedat sulge ja meeldivaid lugemiselamusi
ka uuel aastal.

Toimetust

Toimetust

Kolleegium: Tanel Bulitko, Käde Kalamees, Matti Piirsalu, Krista Sepp, Külli Vikat ja Olev Saveli (peatoimetaja), Eha Loka (toimetaja)
 Keeleline korrektuur: Silvi Seesmaa
 Küljendus: Alo Tänavots

Address: Kreutzwaldi 46, 51006 Tartu, tel 731 3455

Internet: <http://www.etll.ee/>

Ajakiri ilmub 4 korda aastas:

märtsis, juunis, septembris ja detsembris.

Trükk: OÜ Paar

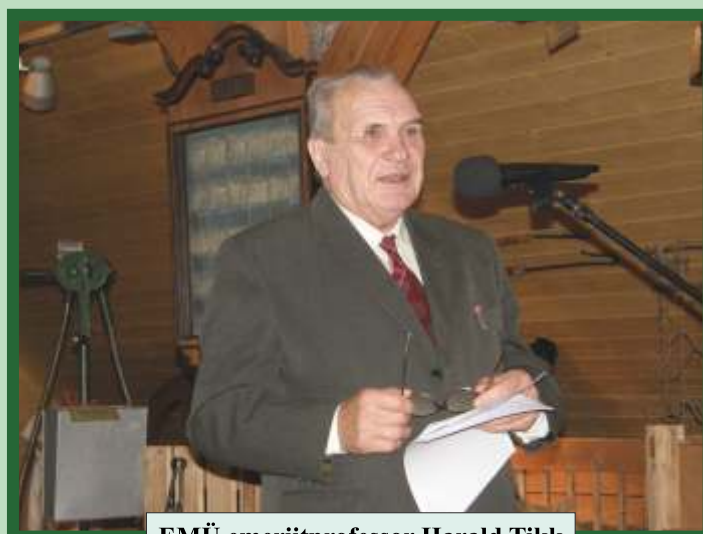
Ohustatud tõugude aretuse abinõude seminaril esinesid

VTA peadirektori asetäitja Katrin Reili

VTA geneetiliste ressursside büroo juhataja, EMÜ professor Haldja Viinalass

EMÜ emeriitprofessor Harald Tikk

EK Seltsi tegevjuht, pm-mag Käde Kalamees

EHSi direktor Krista Sepp

EHSi aretustöö juhataja, pm-knd Andres Kallaste

Mõned kaunimad loomad aastal 2012

Fotod: T. Põlluäär

Eesti punase tõu Viss Hüplik, Tartu Agro AS

Eesti holsteini Viss Monita, Tartu Agro AS

Foto: K. Kalamees

Eesti maatõu Viss Pipi, Õunapuu talu

Tori tõugu täkk Casador ja Andres Kallaste

Foto: K. Sepp

Fotod: U. Sellis

Eesti valgepealine utt, Väike-Hauka talu

Eesti tumedapealine utt, Suur-Närska talu

Maaelu Arengu Euroopa Põllumajandusfond:
Euroopa investeringud maapiirkondadesse

